

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY
KATEDRA DIVADELNÍ VĚDY
Bakalářská práce

Petra Čechmánková

Jorge Listopad – Portugalský divadelník českého původu

Jorge Listopad – Czech Theatre Director in Portugal

Praha 2018

Vedoucí bakalářské práce:
doc. Mgr. Petr Christov, Ph.D.

Poděkování

Chtěla bych poděkovat paní profesorce Marii João Brilhante za první seznámení s tématem, jeho ochotnou konzultaci, doporučení některých zdrojů a poskytnutí kontaktů. Za vlídné přijetí v Portugalsku a seznámení se současnou i minulou tvorbou univerzitního divadelního souboru TUT děkuji jeho vedoucím členům Nuno Cortezovi, Pedru Vieirovi a především Júliu Martínu da Fonsecovi, který mi také poskytl svou diplomovou práci věnující se tomuto souboru. Za vstřícnost a rozhovor o Jorgi Listopadovi a jeho tvorbě jsem vděčná také jeho bývalé studentce Marii Emilii Castanheire a společnému příteli Rui Lugartinhovi. Dále musím jmenovat Joaquinu Chicau, Pedra Senu Nunese, Eugénii Vasques, Luisu Marques a Ricarda Cabaçu, kteří mi v Lisabonu pomohli získat potřebné prameny, ať už nahlédnutím do osobního archivu, archivu konkrétní instituce, odkázáním na další zdroje nebo poskytnutím dalších kontaktů, ale především všichni svou ochotou. Za vedení práce děkuji doc. Mgr. Petru Christovovi, Ph.D., který můj text pečlivě procházel a poznámkoval.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, 4.1.2018

Petra Čechmánková

Abstrakt

Tato bakalářská práce se snaží shrnout a přiblížit veškeré portugalské divadelní aktivity Jorge Listopada, umělce, který je v českém prostředí známý hlavně jako básník František Listopad. Práce nejprve nastíní důležitý kontext umělcova předchozího života a kulturně-historického vývoje Portugalska ve sledované době. Hlavní část práce pak představuje Listopadovy činnosti v oblastech divadelní režie, pedagogiky a žurnalistiky. Rešerše probíhající v Česku i Portugalsku zkoumala mnoho typů pramenů, mimo jiné recenze Listopadových inscenací, jejich audiovizuální záznamy, archiválie portugalského Národního divadla, novinové články psané samotným Listopadem, bylo také provedeno několik rozhovorů s pamětníky z řad jeho žáků. V oblasti režie tak práce na základě recenzí popisuje hlavní rysy Listopadovy poetiky, v níž je patrný inspirační vliv E. F. Buriana, skrze množství oceněných inscenací se také ukazuje režisérův význam v rámci portugalského divadelnictví. Kapitola zaměřená na pedagogické činnosti se věnuje Listopadově působení na vysoké divadelní a filmové škole, *ESTC (Escola Superior de Teatro e Cinema)*, a univerzitnímu souboru *TUT (Teatro da Universidade Técnica)*, který v roce 1981 založil. Třetí část práce, věnovaná žurnalistice, uvádí důležitá periodika, do nichž Jorge Listopad psal příspěvky zaměřené na divadlo, a na základě analýzy dvaceti jeho recenzí z *Jornal de Letras, Artes e Ideias* a *A Luta* poukazuje na specifické rysy jeho stylu. Cílem práce je ukázat méně známou divadelní tvář českého básníka.

Klíčová slova

Jorge Listopad, František Listopad, divadlo, Portugalsko, režie, pedagogika, žurnalistika

Abstract

The thesis is trying to summarize and take a closer look at all theatrical activities of Jorge Listopad in Portugal. This artist is known in the Czech environment mainly as poet František Listopad. The paper first outlines the important contexts of the artist's previous life and of the culture and history of Portugal in the reference period. The main part of the paper then pictures Listopad's activities in the fields of theatre direction, pedagogics and journalism. Research, which took place in Czechia and Portugal, examined many types of resources; among others, it investigated critical reviews of Listopad's productions, audiovisual records, archival of the Portuguese National Theatre or articles written by Listopad. Several interviews with former students of Listopad were made as well. In the field of directing, the paper describes, based on critical reviews, the main characteristics of Listopad's style, in which we can trace inspirational influence of E. F. Burian. The number of awarded productions points out the importance of the director for Portuguese theatre life. Chapter about pedagogics is focusing on Listopad's work at Portuguese theatre and film university, *ESTC (Escola Superior de Teatro e Cinema)*, and at university theatre group *TUT (Teatro da Universidade Técnica)*, which he founded in 1981. The third part of the paper, focused on journalism, lists some important journals in which Jorge Listopad used to write articles concerned with theatre, and based on the analysis of twenty of his critical reviews for *Jornal de Letras, Artes e Ideias* and *A Luta* the main features of his writing style are shown. The aim of the thesis is to introduce the lesser known artistic activities of the Czech poet.

Keywords

Jorge Listopad, František Listopad, theatre, Portugal, directing, pedagogics, journalism

Obsah

1	Úvod.....	7
2	Metody a prameny	9
3	Jorge Listopad.....	12
4	Portugalský kontext	17
4.1	Historický kontext.....	17
4.2	Kulturní a divadelní kontext.....	20
5	Režie	26
5.1	Cesta k režírování.....	26
5.2	Ocenění	27
5.3	Divadla	28
5.4	Režijní poetika	31
6	Pedagogika.....	38
6.1	ESTC (Escola Superior de Teatro e Cinema / Vysoká škola divadla a filmu)	38
6.2	TUT (Teatro da Universidade Técnica / Divadlo Technické univerzity)	42
7	Žurnalistika	49
7.1	Portugalská periodika.....	49
7.1.1	Comércio do Porto	49
7.1.2	Diário de Lisboa a Expresso	50
7.1.3	Diário de Notícias	50
7.1.4	Jornal de Letras, Artes e Ideias	51
7.2	Divadelní kritiky	52
7.3	Struktura textů.....	57
8	Závěr	58
9	Seznam použitých zdrojů.....	60
10	Příloha - Seznam portugalských inscenací režírovaných Jorgem Listopadem	73

1 Úvod

S divadelní tvorbou Jorge Listopada jsem se poprvé seznámila při svém studijním pobytu v Portugalsku v akademickém roce 2014/2015, když jsem prováděla rešerši v rámci semináře *História do Teatro em Portugal* (Dějiny divadla v Portugalsku), který na FLUL (Faculdade de Letras, Universidade de Lisboa) vedla profesorka Maria João Brilhante. Překvapilo mě tehdy, že dosud neexistuje žádná publikace v portugalštině ani češtině, která by se zabývala divadelní tvorbou a činnostmi tohoto umělce. A tak vznikl první nápad na téma mé bakalářské práce.

František Listopad (26. listopadu 1921 Praha – 1. října 2017 Lisabon) je v Česku známý jako spisovatel, a to především díky své poezii. V Portugalsku se ale proslavil v divadle, jako experimentující režisér, vnímavý pedagog, zasvěcený kritik. Sám říká, že jeho cesta k divadlu nebyla náhodná. K režirování prý směřoval už od mladých předválečných let, kdy v Praze s přáteli secvičoval středověkou lidovou hru ve stylu „reformovaného folkloru“ a později Gorkého drama *Na dně*.¹

Kvůli druhé světové válce a následnému exilu v roce 1948 v této umělecké linii nemohl pokračovat, a tak jsme se v Česku jeho režii dočkali až po Sametové revoluci. V devadesátých letech 20. století režiroval v Brně inscenace *Jak chtěl Kryštof Kolumbus přejít na protější chodník* a *Vzhůru do pekla*. Analýzou těchto inscenací se ve své bakalářské práci *Brněnské režie Františka Listopada po roce 1990* zabývala Petra Kubálková a v současné době jsou veřejně přístupné jejich záznamy (v archivu JAMU² a Centru experimentálního divadla v Brně³). V roce 2005 jsme v Městském divadle ve Zlíně mohli zhlédnout Listopadovu režii prvního českého překladu portugalské klasiky *Válka mezi rozmarýnem a majoránkou*, jejíž záznam se nachází ve videotéce Divadelního ústavu Institutu umění⁴.

¹ OSLZLÝ, Petr. Rozhovor s Františkem Listopadem o básnění a resistenci, divadle a televizi, Švejkovi a Bárce do pekel ... hlavně však o divadle. *Vzhůru do pekla* [program inscenace] Brno : Divadlo Husa na provázku, Centrum experimentálního divadla, 1995. Str. 101.

² *Jak chtěl Kryštof Kolumbus přejít na protější chodník* [DVD]. Záznam divadelního představení ze dne 10.2.1992. Dostupné z archivu Knihovny JAMU, Brno.

³ *Vzhůru do pekla* [VHS]. Záznam divadelního představení ze dne 26.4.1995. Dostupné z archivu Knihovny CED a Divadla Husa na provázku, Brno.

⁴ *Válka mezi rozmarýnem a majoránkou* [audiovizuální záznam v db]. Záznam představení ze dne 11.6.2005. Dostupné z archivu Institutu umění - Divadelního ústavu, Praha. Signatura D-0470, kód 5092.

O portugalském životě a tvorbě Františka Listopada jsme se ale doposud mohli dozvědět pouze v rozhovorech, které poskytoval některým periodikům (*Divadelní noviny*, *MF Dnes*) při svých návštěvách rodné vlasti.

Cílem této práce je přiblížit Listopadovu portugalskou divadelní činnost a nastínit její místní a historický kontext. Zodpovědět otázky, co v oblasti divadla Listopad v Portugalsku dělal a jakým způsobem. K nalézání odpovědí bylo třeba provést přímo v Portugalsku heuristický výzkum, který shromáždil dostupné prameny. Ty byly doplněny rešerší v Česku a internetovými prameny.

2 Metody a prameny

Pro zasazení odpovědí na hlavní výzkumné otázky této práce do kontextu je třeba nejprve stručně představit život Františka Listopada před tím, než začal žít v Portugalsku, a kulturně-historický kontext jeho divadelních činností. Těmito tématy se budou zabývat kapitoly 3 a 4. Následuje hlavní část práce, která se bude snažit představit divadelní činnosti Jorge Listopada v Portugalsku. Její osnovu – rozdělení aktivit do oblastí režie, pedagogiky a žurnalistiky – mi pomohla při konzultacích sestavit Maria João Brilhante, profesorka předmětu *História do Teatro em Portugal* (Dějiny divadla v Portugalsku). Byla to také ona, kdo mě nasměroval k prvním pramenům výzkumu.

V jeho počáteční fázi se jednalo o online databázi divadla v Portugalsku CETbase⁵, z níž jsem byla schopná získat úplný seznam portugalských inscenací Jorge Listopada s podrobnostmi. Tato databáze uvádí u jednotlivých inscenací také zdroje, z nichž informace čerpá, díky čemuž jsem objevila dvousvazkový sborník kritika a spisovatele Carlose Porta s názvem *Em Busca de Teatro Perdido*. Kniha z roku 1975 skrze autorovy recenze může podat zprostředkovaný pohled na režijní tvorbu Jorge Listopada od jeho začátků v roce 1966 až do roku 1974, kdy v Portugalsku proběhla Karafiátová revoluce.

Dalším důležitým zdrojem bádání je archiv portugalského národního divadla, *Teatro Nacional D. Maria II*. Složka *Jorge Listopad* obsahuje mnoho recenzí jeho inscenací, několik článků psaných samotným Listopadem a jeho životopis do roku 1984. V archivu jsou ke zhlédnutí také záznamy některých premiér národního divadla, tedy i Listopadových inscenací⁶ pro tuto instituci.

Pročtením, srovnáním a sumarizací recenzí inscenací režírovaných Jorgem Listopadem budu hledat společné rysy jeho režii. Tyto poznatky ověřím dostupnými

⁵ CETbase je projekt, který shromažďuje a systematizuje informace o divadle v Portugalsku, od roku 2000 je tato databáze přístupná online, v současnosti na adrese: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/>. Vědecké vedení projektu má na starosti Helena Maria Serôdio, jež je také profesorkou a badatelkou na Univerzitě v Lisabonu (*Universidade de Lisboa*). Na webových stránkách projektu se můžeme dočíst, že byl zahájen v roce 1992 a jeho vznik i realizace jsou spojeny s Centrem divadelních studií – CET (*Centro de Estudos de Teatro*).

(CETbase [online]. Camões - Instituto da Cooperação e da Língua, Portugal; dgArtes - Direcção Geral das Artes. © 2000-2017 [Citace: 4. října 2017] <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/CETbaseSite/CETbaseInfo.htm>. ISSN: 0874-9663)

Toto vědecké pracoviště je součástí Univerzity v Lisabonu, oficiálně bylo založeno ale až v roce 1994. (Historial. *Centro de Estudos de Teatro* [online]. Faculdade de Letras Universidade de Lisboa. 13.7. 2017 [Citace: 4.10.2017] <http://www.tmp.letras.ulisboa.pt/cet-historial>)

⁶ Jedná se o záznamy inscenací *Fábrica Sensível* (1996) a *Audiência / Vernissage* (2004) a scénického čtení *Mário, quem era?* (2010).

audiovizuálními záznamy představení několika jeho inscenací. Pro větší část inscenací bohužel záznamy neexistují.

Recenze, především ty, jejichž autorem byl samotný Listopad, budu také pročitat a analyzovat v lisabonském novinovém archivu *Hemeroteca*. Nejprve se v tomto archivu pokusím potvrdit, do jakých periodik a v jaké době přispíval. U dostupných periodik systematicky projdu z počátku každého desetiletí Listopadova života v Portugalsku cca dvacet po sobě jdoucích čísel, v nichž budu hledat autorovy články. Na základě výsledků se poté pokusím načrtnout od kdy do kdy s daným periodikem spolupracoval a jaké typy článků pro něj psal. V této práci, která se snaží být pouze stručným nastíněním Listopadových divadelních aktivit, nebudu zevrubně zkoumat všechny nalezené články. Zaměřím se na bližší analýzu recenzí. K analýze budou vybrány vzorky po deseti příspěvcích ze dvou různých periodik: *A Luta* a *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. Příspěvky z deníku *A Luta* pochází z let 1975-1976, články pro *Jornal de Letras, Artes e Ideias* z října 1985 – ledna 1987. Mezi těmito dvěma skupinami je tedy téměř desetiletý rozdíl. Ten by měl předejít zkreslení analýzy, které by mohlo nastat v důsledku výběru zkoumaného materiálu v rámci jednoho časového úseku Listopadova života. Touto analýzou budu hledat Listopadův přístup k recenzování divadla a opakující se prvky jeho kritických textů.

Skutečně živý obraz Jorge Listopada a jeho význam pro portugalskou kulturu i životy některých jednotlivců poskytnou rozhovory s jeho bývalými studenty a spolupracovníky, kteří se často stali i jeho přáteli. Tato interview jsem měla možnost uskutečnit v Lisabonu na podzim roku 2015 a budou doplňovat a obohacovat informace získané z ostatních zdrojů.

Díky průběžné komunikaci a přípravě rozhovorů jsem se dostala k diplomové práci Júlia Martína da Fonsecy, která nese název *Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa)*. Tato práce popisuje lisabonský univerzitní spolek TUT od jeho založení Listopadem na počátku osmdesátých let až do dnešních dní. Kapitola o pedagogice vznikne syntézou informací z této práce, výše zmiňovaných rozhovorů a zdroji zabývajících se *ESTC*, první divadelní vysokou školou v Portugalsku. Z těchto bude patrně jedním z nejdůležitějších pramenů Listopadova stať *La Escuela Superior de Teatro: breve perfil*, která byla uveřejněna v roce 1988 ve čtvrtém svazku španělského sborníku *Escenarios de dos mundos. Inventario teatral de*

Iberoamérica. V tomto textu sděluje autor své představy o výuce divadla i problémy, s nimiž se v Portugalsku musí při této činnosti potýkat.

Lisabonský výzkum je podpořen také rešerší v Česku. K pochopení historických souvislostí 20. století v Portugalsku mi pomůže zejména publikace *Dějiny Portugalska* od Jana Klímy. Informace doplním a ověřím několika novinovými rozhovory s Františkem Listopadem, odbornými články, absolventskými pracemi a internetovými zdroji.

3 Jorge Listopad

Sám umělec o sobě v jednom z rozhovorů prohlásil, že je „kolikerý“.⁷ Vezmeme-li v potaz, co vše v průběhu svého života dělal, musíme mu dát za pravdu. Pro nás Čechy je to především básník František Listopad, ale v Portugalsku ho pod jménem Jorge Listopad znají hlavně lidé z divadelních kruhů, a to jako režiséra, pedagoga a autora novinových komentářů se specifickým smyslem pro humor. Proměny svého jména vysvětloval v devadesátých letech 20. století v rozhovoru pro Český rozhlas: „*Já se jmenuji Jiří. V portugalské jsem Jorge, česky jsem František, protože Jiří Listopad je příliš poetické, příliš lyrické, příliš navoněné. František je jméno, které má co dělat s pozemskou hroudou*“⁸. Nejde ale pouze o změnu křestního jména, i příjmení Listopad je pouze pseudonym. Odkazuje k měsíci, kdy se v roce 1921 narodil v Praze na Letné, do rodiny židovského původu, jako Jiří Synek.

Byl nejstarší ze tří sourozenců. Bratr mu ale zemřel ještě jako nemluvně, a tak prožíval dětství se svou o pět let mladší sestrou, kterou můžeme znát pod jménem Alena Munková. V dospělosti pracovala mimo jiné jako dramaturgyně a scénáristka kresleného a loutkového filmu na Barrandově⁹.

Listopadův dědeček měl v Praze nakladatelství.¹⁰ Obě děti, Alena i Jiří, byly od malička obklopeny knihami, a tak není divu, že měly k umění a jazyku blízko. V dokumentárním portrétu natočeném pro ČT v roce 2000 vzpomínal básník na své dětství takto: „*Kolem mě byly knihy, asi tak jako kolem jiných dětí byly hračky. Knihy to byla pro mě taková krupicová kaše. A první kniha, kterou jsem si půjčil, se jmenovala Lusovci. Byly to verše velkého portugalského básníka Camõesa, byl to překlad, myslím,*

⁷ HORÁČKOVÁ, Alice. František Listopad se psát nenutí [Rozhovor s Františkem Listopadem]. *idnes.cz*. [Online] 14.10.2007. [Citace: 17.6.2017.] Dostupné z: http://kultura.zpravy.idnes.cz/frantisek-listopad-se-psat-nenuti-drt-/literatura.aspx?c=A071014_070641_literatura_off.

⁸ ŠTRÁFELDOVÁ, Milena. Jsem bez domova a bezdomý, říká o sobě básník František Listopad. *Český rozhlas*. [Online] 25.11.2006. [Citace: 10.1.2016.] Dostupné z: <http://www.radio.cz/cz/rubrika/krajane/jsem-bez-domova-a-bezdomy-rika-o-sobe-basnik-frantisek-listopad>.

⁹ Alena Munková (1926-2008) byla autorkou předloh mnoha animovaných filmů, mezi nejznámější patří večerníčky *Štaflík a Špagetka* (*Centropa.org - Preserving Jewish memory - Bringing history to life*. [Online] Centropa.org, 2012. [Citace: 10.1.2016] Rozhovor s Alenou Munkovou provedlo Židovské muzeum v Praze. Dostupné z: <http://www.centropa.org/node/78444>) nebo *Z deníku žáka III. B aneb Edudant a Francimor*.

(*Česko-Slovenská filmová databáze*. [Online] Alena Munková, záznam v databázi. POMO Media Group s.r.o., ©2001-2017. [Citace: 22.7.2017] Dostupné z: <https://www.csfd.cz/tvurce/225591-alena-munkova/>.)

¹⁰ Adolf Synek (1868-1943) byl pražský knihkupec a nakladatel židovského původu, známý především kvůli monopolu, jež měl na Haškova Švejka. Zemřel r. 1943 v Terezíně. (*Centropa.org - Preserving Jewish memory - Bringing history to life*. Op. cit. 9)

Vrchlického.“¹¹ Možná je tento výrok umělcem poněkud dokreslenou pravdou, jež ale poukazuje na osudovost, s níž vnímal své životní směřování do Portugalska.

Nepředbíhejme ale a podívejme se na léta mládí, dospívání a formování osobnosti postupně. V rozhovoru vedeném Petrem Oslzlým vzpomínal Listopad, že se o divadlo zajímal už jako dospívající, když organizoval recitační skupinu a později se snažil režirovat dvě divadelní představení hraná přáteli na Malé straně. O poetice těchto divadelních počátků vyprávěl: „...*Jednak to byl nějaký ‚reformovaný folklor‘, jakési hledání lidové duše [...]. Znal jsem Buriana, v té době jsem s ním už do jisté míry spolupracoval. A potom nás zajímaly psychologické experimenty, jenomže jsme daleko nedohlédli a zůstali jsme u toho Gorkého a Ibsena...*“¹²

Začátkem války byl ale povolán do transportu. Nenastoupil, v průběhu války se skrýval a působil jako člen protifašistického odboje ve skupině *Za svobodu*.¹³ V roce 1945 se stal jedním ze zakladatelů *Mladé fronty*, kde poté vedl kulturní rubriku. Téhož roku také nastoupil na FF UK ke studiu estetiky a literární vědy.

V průběhu protektorátních let psal básně, které vydal v šesti knížkách během dvou a půl poválečných let (*Malé lásky, Boj o Venezuelu, Sláva uřknutí, Vzduch, Jarmark, První věta* – není řazeno podle roků vydání, ale podle doby, kdy byly napsané)¹⁴. Svou poezií založil spolu s přáteli z okruhu *Mladé fronty* (patřili mezi ně např. spisovatelé Jaromír Hořec, Ivan Andrenik nebo Oldřich Kryštofek, teoretickými statěmi přispívali Jan Grossman a Jaroslav Morák) nový literární směr – dynamoarchismus.¹⁵ „...to

¹¹ *Básník František Listopad* [dokumentární film]. Režie Jan NĚMEC. ČR, Česká televize, 2000. Dostupné v archivu ČT.

¹² OSLZLÝ, Petr. Rozhovor s Františkem Listopadem o básnění a resistenci, divadle a televizi, Švejkovi a Bárce do pekel ... hlavně však o divadle. *Vzhůru do pekla* [program inscenace] Brno : Divadlo Husa na provázku, Centrum experimentálního divadla, 1995. Str. 101-105. Cit. str. 101.

¹³ HEMELÍKOVÁ, Blanka. František Listopad. *Slovník české literatury po roce 1945*. [Online] ÚČL AV ČR, inSophy, Studio Vémola, 1995 (aktualizace 2008). [Citace: 20.5.2017.] <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1063>.

¹⁴ KUNDERA, Ludvík. Lisabon je blízko. *Řečiště*. 1993, stránky 82-85. Citováno z přepisu rozhovoru v divadelním programu: *Vzhůru do pekla* [program inscenace] Brno: Divadlo Husa na provázku, Centrum experimentálního divadla, 1995. Str. 89-91. Cit. str. 90.

¹⁵ Programovým prohlášením dynamoarchismu byla tzv. *Výzva*, datovaná do roku 1944 ale publikovaná až jako úvodní stať sborníku *Aktiv* v roce 1946. *Slovník české literatury po roce 1945* uvádí, že toto „[p]rohlášení mělo zřetelnou podobu reakce na válečné události a bylo v souladu s levicovými tendencemi v politickém a kulturním poválečném myšlení. Výzva mj. proklamovala, že není rozporu mezi revolucí a uměním, a za základní stavební kameny nového myšlení označila mytizaci dne a blízkost k lidovosti. Některé momenty ze vstupního textu a z teoretických statí korespondují s pozdějším programem tzv. poezie všedního dne.“

(KUBÍČEK, Tomáš. *Aktiv*. *Slovník české literatury po roce 1945*. [Online] ÚČL AV ČR, inSophy, Studio Vémola, 1995 (aktualizace 31.5.2006). [Citace: 10.10.2017.] <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=56>.)

,archismus', archeo znamená konstrukce, stavba. A to ,dynamo' je něco, co dynamizuje náš poměr ke světu. Čili je to ,stavba závratí'." ¹⁶ Říká sám František Listopad v televizním dokumentu Jana Němce.

V roce 1947 odjíždí František Listopad do Paříže jako redaktor levicově orientovaného časopisu ministerstva informací *Parallèle 50*¹⁷, kde byl šéfredaktorem Artur London, za francouzskou stranu v redakci v roce 1946 krátce působil například také spisovatel Philippe Soupault.

Po únoru 1948 se Listopad rozhodl v Paříži zůstat, přestože neměl mnoho financí ani platné osobní doklady. V průběhu padesátých let zde napsal svůj nejznámější esej *Tristan čili zrada vzdělance*, osobně se seznámil s předními pařížskými umělci a intelektuály¹⁸ a dostal se i k práci v televizi. O této zkušenosti říká, že si zde jako náhradu za slovo, které jako vyjadřovací prostředek přesídlením do cizí země ztratil, našel obraz. Také vysvětluje, že televize byla v této době ještě v plenkách, nikdo zatím nebyl na nic specialistou, a tak všichni s nadšením dělali všechno, ať už se jednalo o technickou nebo uměleckou práci.¹⁹

Kromě známých osobností v Paříži potkal také Portugalku Julietu, s níž se roku 1955 oženil. Dva roky poté se jim narodila dvojčata Clara a Manuela.²⁰ V roce 1959 se mladá

¹⁶ *Básník František Listopad* [dokumentární film]. Režie Jan NĚMEC. Op. cit. 11.

¹⁷ Francouzsky psaný kulturně-politický týdeník *Parallèle 50* vycházel v Paříži v letech 1947-1952. Jeho činnost navazovala na ilegální odbojový časopis *Nové Československo* vycházející česko-slovensky ve Francii v letech 1940-1944, později ve francouzštině (nazvaný *La Tchecoslovaquie nouvelle*, od r. 1946 *Paris-Prague*, v příštím roce přejmenovaný na *Parallèle 50*, poslední název odkazoval k 50. rovnoběžce, která prochází Prahou i Paříží). Oficiálně začal časopis vycházet od počátku roku 1946, v průběhu jara přebrala od československé kolonie ve Francii vydavatelskou činnost Československá informační kancelář v Paříži, která spadala pod Československé ministerstvo informací. Slovník české literatury uvádí, že „později vznikla také pražská redakce časopisu, jejímž úkolem bylo dodávat pařížské redakci materiál a především kontrolovat politickou náplň časopisu. [...] V letech 1950–1952 časopis přejal dogmatickou kulturně politickou „linii“ prosazovanou v Československu, obsah jeho kulturní rubriky již zdaleka nebyl tak různorodý a primárně byl diktován ideologickými zájmy.“

(KOŠNAROVÁ, Veronika. *PARALLÈLE 50. Slovník české literatury po roce 1945*. [Online] ÚČL AV ČR, inSophy, Studio Vémola, 1995. [Citace: 10.10.2017.]

<http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1807.>)

¹⁸ Mezi osobnostmi, s kterými se Listopad, dle svých slov v Paříži osobně seznámil, patřili například Samuel Beckett, Albert Camus, Jean Cocteau, Eugène Ionesco, Marcel Marceau, Romain Roland, Jean-Paul Sartre nebo Tristan Tzara.

(LISTOPAD, Jorge. Na escada rolante: Autobiografia Jorge Listopad. *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 5.-18. ledna 2005, str. 36. Dostupné v archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Složka Jorge Listopad.)

¹⁹ *Jsem český básník a portugalský spisovatel. Portrét Františka Listopada* [dokumentární film]. Režie Rudolf TESÁČEK. ČR, Česká televize, 1992. Dostupné v archivu ČT.

²⁰ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Archiv Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Složka Jorge Listopad, nečíslováno. Lisabon: [cca 1984].

rodina odstěhovala do Porta, odkud Julieta pocházela. Portugalské občanství získal Listopad o dva roky později.²¹

Během doby, kdy žil Jorge Listopad v Portu, se samozřejmě seznámil s tamními intelektuály i umělci²² a díky svým zkušenostem z francouzské televize se stal i portugalským televizním režisérem pro stanici RTP²³. V biografickém dokumentu z počátku devadesátých let 20. století sdělil režiséru Rudolfu Tesáčkovi: „...*mám dojem, že jsem ovlivnil, říkám to se vši skromností, ale je to pravda objektivní, že jsem ovlivnil takovou estetiku portugalské televize.*“²⁴

V roce 1963 ho antropolog Jorge Dias pozval do Lisabonu, aby přednášel na vysoké škole ISCPU (*Instituto Superior de Ciência Política* / Vysoká škola politických věd). Listopad pozvání přijal, stal se také výzkumným pracovníkem v oblasti slovanské antropologie a v portugalském hlavním městě už zůstal.

Kromě spisovatelské činnosti, která zahrnuje poezii (celoživotně psanou v češtině), prózu, eseje, překlady i novinové články, se zde dostal také k divadlu. První inscenaci režíroval v roce 1966, tedy až ve svých téměř pětadvaceti letech. Role divadelního režiséra ho od té doby provázela celým životem. Poslední inscenaci režíroval v roce 2014, tedy pouhé tři roky před svou smrtí. Později už mu to jeho zdravotní stav nedovoloval, přestože po duševní stránce byl stále velice čilý.

O jeho významu pro portugalskou kulturu svědčí několik novinářských ocenění a cen kritiky, jež jeho inscenace získaly. Na divadelnické dráze se věnoval také vyučování budoucích herců a režisérů, několik let vedl jedinou portugalskou vysokou divadelní školu. Založil jeden z důležitých Lisabonských univerzitních divadelních spolků, *TUT* (*Teatro da Universidade Técnica*). V osmdesátých letech 20. století ale také řídil experimentální scénu národního divadla *Teatro Nacional Dona Maria II*. Divadlo bylo i

²¹ LISTOPAD, Jorge. Jorge Listopad - Página oficial do escritor e encenador Jorge Listopad [Facebook]. *Facebook*. [Online] [Citace: 10.1.2016.] Dostupné z: https://www.facebook.com/pg/JorgeListopad/about/?tab=page_info.

²² Mezi významné portugalské osobnosti, s nimiž se v Portu osobně stýkal, patřili např. malíř a sochař mosambického původu Ângelo de Sousa, přední literární historik Óscar Lopes, divadelník, spisovatel a výtvarník António Pedro, který v Portu v letech 1953-1960 vedl jedno z prvních nezávislých portugalských divadel (*Teatro experimental do Porto*), básníci Fernando Echevarría a Eugénio Andrade nebo spisovatelka Sophia de Mello Breyner Andersen. (Tamtéž.)

²³ RTP - *Rádio e Televisão de Portugal* je společnost zajišťující v Portugalsku veřejnoprávní vysílání rozhlasu (od roku 1935) a televize (od roku 1957). (*História. Rádio e Televisão de Portugal*. [Online] RTP, Rádio e Televisão de Portugal, ©2017. [Citace: 22.7.2017.] <http://media.rtp.pt/empresa/rtp/historia/>.)

²⁴ *Jsem český básník a portugalský spisovatel. Portrét Františka Listopada* [dokumentární film]. Režie Rudolf TESÁČEK. Op. cit. 19.

náplní mnoha z jeho novinových článků, ať už se jednalo o úvahy nebo kritiky. Právě tyto jeho aktivity budeme dále sledovat a snažit se zmapovat portugalskou divadelní tvorbu tohoto, původem českého, umělce a ukázat jeho význam pro tamní divadelní život.

4 Portugalský kontext

Než se pustíme do podrobnějšího zkoumání tvorby Jorge Listopada, je potřeba stručně nastínit hlavní události portugalské moderní historie, které měly vliv na divadelní život země. Do jisté míry tak ovlivňovaly, co a jakým způsobem mohl umělec v těchto podmínkách dělat.

4.1 Historický kontext

V portugalských dějinách se od roku 1933 datuje éra diktátorského režimu nazývaného *Estado Novo* (Nový stát). V jeho čele stál předseda vlády António de Oliveira Salazar, který se nikdy netajil svým odporem k demokracii.²⁵ Jakákoli opozice režimu byla eliminována – tajná policie potlačovala protirežimní povstání, zastrašovala opoziční volební kandidáty, nepohodlné občany izolovala ve věznicích a kárných táborech, „nebezpečné“ spolky byly zakazovány a kritika režimu cenzurována.²⁶

Ideově čerpal salazarismus ze dvou zdrojů; křesťanského učení sociální solidarity a z nacionalismu, který probudil v Portugalcích národní hrdost díky mytizování slavné minulosti.²⁷ Po dlouhém období neefektivního střídání vlád, kdy se mezi lety 1910-1926 vystříдалo 44 premiérů,²⁸ režim nabídl zemi naopak extrémní stabilitu. Ta ve své neměnnosti však neznamenal valné zvyšování životní úrovně běžných lidí, až do padesátých let 20. století se režim se svým konzervativním přístupem bránil industrializaci i investicím ze zahraničí.²⁹ Salazarovi apologeti vidí v této izolaci snahu o vybudování soběstačné země, která by nebyla závislá na jiných státech.³⁰ Zpětně je také Portugalci kladně vnímáno zachování jakési neutrality v průběhu druhé světové války.³¹

²⁵ KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. 306 s., 1. vydání. Str. 182. 80-7106-164-6. Str. 169.

²⁶ HORČÍČKOVÁ, Lucie. Portugalský režim Estado Novo. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut politologických studií, Katedra politologie, 2011. 63 s., vedoucí bakalářské práce: PhDr. Lada Šušlíková, PhD. Str. 25-27

²⁷ KUČERA, Vladimír a KLÍMA, Jan, NÁLEVK, Vladimír, TEICHMAN, Miroslav. Evropští diktátoři. ČT 24. [Online] Česká televize, 31. května 2009. [Citace: 23.7.2017] Rozhovor se třemi hosty vedený Vladimírem Kučerou. <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/archiv/1405474-evropsti-diktatori>.

²⁸ Tamtéž.

²⁹ KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 181-182.

³⁰ Os Grandes Portugueses: António de Oliveira Salazar [dokumentární film]. Režie Jaime Nogueira Pinto. Portugalsko, RTP, 2007. [Citace: 10.7.2017]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=E4pvIg6Csoc>.

³¹ Zahraniční politika Salazarova režimu byla ovlivněna dvěma prioritami: na jednu stranu sympatizoval s totalitarismy Německa a Itálie, zároveň měla však země velmi silné ekonomické vazby na Velkou Británii

Evropská situace po druhé světové válce vedla ke krátkému období zdánlivého uvolnění diktátorských struktur, které ale rychle skončilo s bipolárním rozdělováním světa na Západní a Východní blok a novými pokusy o vnitropolitický převrat, jež byly opět neutralizovány režimním aparátem.

Na přelomu čtyřicátých a padesátých let se už potřeba reform, které by urychlily rozvoj země, začíná jevit jako nevyhnutelná. Vláda si ale zároveň uvědomuje že s modernizací jde ruku v ruce rozvolnění dosavadních opěrných struktur salazarizmu, a tím pádem postupný rozklad celého autoritativního režimu. Uchyluje se proto pouze ke kosmetickým změnám³² a na stále silnější opoziční hlasy reaguje především zesílením represí³³ a pronásledováním inteligence.³⁴ V této době proto mnoho intelektuálů, vědců i spisovatelů a publicistů emigruje do zahraničí.

Další vlnu nadějí na demokratizaci režimu a vyšší míru respektu vůči lidským právům vzbudil vstup Portugalska do OSN v roce 1955, nicméně skutečné změny byly opět minimální.³⁵ Síla opozice se projevila v prezidentských volbách roku 1958, kdy protirežimní kandidát Humberto Delgado získal i přes represe, zastrašování a manipulaci téměř čtvrtinu všech hlasů. František Listopad tedy v roce 1959 přichází do země, kde je cítit všeobecné zklamání z vlády a rozmrzelost nad současným stavem

(22 milionů liber šterlinků dluhu, mnoho britských firem také působilo v portugalských koloniích). Salazar se tedy nechtěl otevřeně přidat na žádnou stranu konfliktu. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 175.)

³² Ekonomický rozvoj měl urychlit plán na roky 1953-1958. Vláda se odhodlala ke státním zásahům do hospodářství, jež bylo do té doby ponecháno samo sobě a dovolila příliv zahraničního kapitálu do podniků v Portugalsku i zámořských územích. Mezinárodní investoři pozvolna industrializovali zemi. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 182.)

Nicméně nízké tempo růstu bylo neúnosné, jak zněl shodně názor průmyslníků i ekonomů v roce 1957. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 183)

V roce 1959 byly přijaty mírné změny ústavy a druhý šestiletý plán rozvoje životní úrovně. V následujícím roce vyhlásil Salazar amnestii týkající se intelektuálů, především spisovatelů. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 188)

³³ Od roku 1954 se například musely všechny spolky registrovat, jinak byla jejich činnost ilegální. Ve věznicích tajné policie nedaleko Lisabonu byly v této době pro obzvláště nepohodlné vězně budovány podzemní kobky bez přívodu světla a vzduchu. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 181)

³⁴ Mezi pronásledovanými osobnostmi uvádí Klíma v *Dějinách Portugalska* například fyziky Manuela Valadarese a Abela Salazara, neurologa Egase Monize nebo matematiky Ruie Luíse Gomeze a Bento Caracu. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 181.)

³⁵ V roce 1957 byly zastaveny deportace nepohodlných občanů do zahraničí a činnost kárných táborů na Timoru, v afrických koloniích a v Tarrafalu na Kapverdských ostrovech. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 183)

věcí, a to i v řadách bývalých Salazarových přívrženců.³⁶ Poměrně silná opozice se ale není schopná názorově sjednotit.³⁷

Salazar se přes všechny problémy³⁸ snažil udržovat kontinuitu režimu a tím i mír a stabilitu v zemi, i za cenu stále silnějších represí a rozsáhlého potírání opozice.³⁹ Skutečná změna tak mohla přijít až po roce 1968, kdy se musel ze zdravotních důvodů stáhnout do ústraní a na jeho místo nastoupil Marcelo José das Neves Caetano. V roli premiéra nebyl s to rozbít dosavadní systém, a tak se chtěl snažit alespoň reformovat zkorumpovaný autoritativní režim.⁴⁰ Snaha o postupnou modernizaci už ale nebyla pro unavené obyvatelstvo dostačující. Armáda tak mezitím připravila povstání, které se uskutečnilo 25. dubna 1974 s karafiáty vetkanými do hlavní pušek. Dodnes je nazýváno *Karafiátovou revolucí*.

Po revoluci bylo vcelku logicky vkládáno mnoho nadějí do komunistických myšlenek, levicového extrému jako protipólu nenáviděného salazarismu. Umělé zvyšování zaměstnanosti a celkové složení ekonomiky však vedly k finančním problémům. Země vyčerpala valutové i zlaté rezervy, zvyšovala se zadluženost. Vysoké míry inflace a nezaměstnanosti vyvolávaly odpor k dalšímu experimentování, a tak z voleb v roce 1976 vzešla vláda směřující zemi k demokracii a integraci mezi státy západní Evropy. V příštím roce země také podala oficiální přihlášku do EHS. Ustanovení nových struktur a přibližování k evropským společenským parametrům trvalo ještě několik let. Přijata byla země roku 1986, což pro ni znamenalo velký krok kupředu. Nadnárodní společnosti začaly otevírat pobočky v obou portugalských metropolích (Lisabon, Porto)

³⁶ Nespokojené hlasy se objevovaly například i v okruhu církve, o níž se režim tradičně opíral. Např. biskup António Ferreira Gomes z Porta zveřejnil v roce 1958 dopis, v němž se vyjadřoval proti režimu v Portugalsku i Španělsku. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 187)

³⁷ V rámci opozičního tábora se objevují pokusy o militantní převrat, ale i snahy o prosazování demokracie legální cestou. Salazarovi přední odpůrci se scházejí také v zahraničí, ale jako další překážka sjednocení se ukazuje různorodá politická orientace směrem k Západnímu nebo Východnímu bloku.

³⁸ Další problém pro portugalskou vládu představuje celosvětový trend dekolonizace, který se od konce druhé světové války prosazuje. Své kolonie (v Africe území dnešní Angoly, Guiney-Bissau, Mosambiku, ostrovy Príncův, Svatého Tomáše a Kapverdy; v Indii to počátkem šedesátých let byly už jen Goa, Damão a Diu; dalšími koloniemi byly Macao, dnes zvláštní správní oblast Číny, a Východní Timor) se snaží mermomocí udržet, počátkem šedesátých let ale přichází o indické enklávy a na afrických územích propuká Koloniální válka. Ta potom zatěžuje zemi morálně i finančně v průběhu dalších dvou desetiletí a v podstatě pouze umocňuje krizi, ze které se diktatura snaží marně najít východisko od konce padesátých let.

³⁹ V roce 1966 jsou obnoveny kárné tábory, jež byly na nátlak světa uzavřeny na přelomu padesátých a šedesátých let. V srpnu 1967 proběhlo rozsáhlé zatýkání opozice různé politické orientace i sociální třídy. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 196)

⁴⁰ Nový předseda vlády, Marcelo Caetano (1906-1980), zrušil dosavadní tajnou policii (*PIDE*), místo níž založil Generální ředitelství bezpečnosti - *DGS* (*Direcção Geral de Segurança* / Generální ředitelství bezpečnosti), zrušil salazarovský izolacionismus návštěvou Brazílie v roce 1969, kdy také připustil do parlamentních voleb i opoziční strany. (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 197-198)

a zvýšil se export.⁴¹ Na přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století vznikají rozvojové projekty (např. modernizace infrastruktury, zemědělství, rybolovu⁴²), které také snižují nezaměstnanost a zahraniční emigraci za prací, životní úroveň obyvatelstva roste, stejně jako jeho kupní síla.⁴³ V roce 2000 se ale země začala potýkat s finančními problémy, které vyvrcholily hospodářskou krizí v roce 2008 a následnou dluhovou krizí o tři roky později. Z nich se Portugalsko stále postupně vzpamatovává.

4.2 Kulturní a divadelní kontext

Mohlo by se zdát paradoxní, že František Listopad odcházel z Československa kvůli nesvobodnému režimu, a skončil v zemi s diktaturou, která operovala například tajnou policií nebo cenzurou. Portugalská diktatura byla však dle jeho názoru, který zazněl v biografickém dokumentu *Básník František Listopad*, odlišná. Hlavní praktický problém Československa pro něj spočíval v nemožnosti volného pohybu, což mu po druhé světové válce, která pro něj znamenala pět let totality a skrývání, připadalo jako „to nejhorší“. Říká, že naproti tomu „v Portugalsku bylo úplně volné cestování a kulturně to bylo úplně svobodné.“ Dodává ale, že zde byla i cenzura na některé noviny „a divadelní cenzura byla dost ostrá.“⁴⁴

Barbora Vaculová ve své práci věnované kultuře v salazaristickém Portugalsku, za niž dostala v rámci soutěže Prémio Ibero-Americano v roce 2003 čestné uznání, píše mimo jiné o cenzuře, která byla důležitým aspektem kultury této doby. Dle její práce byla cenzura, týkající se tisku, divadla, kinematografie a radiového vysílání, nedílnou součástí autoritativního režimu od počátku. Cílem cenzury bylo, dle Vaculové, zamezit šíření komunistických a socialistických myšlenek a pokud možno eliminovat šíření všech idejí protirežimního hnutí. Od poloviny třicátých let byla zintenzivněna i cenzura literární, také později se rozvíjející televizní vysílání podléhalo cenzuře. Vaculová píše o jistém uvolnění, které nastalo v rámci celkové liberalizace režimu po druhé světové válce, kdy byla cenzura na 48 hodin dokonce zcela zrušena, dodává ale, že poté byla rychle obnovena v ještě větší míře. Co se týče divadla, píše Vaculová o cenzuře, jež byla v nejužší době režimu spojena se samotným textem i výslednou inscenací.

⁴¹ KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 225.

⁴² Portugalsko. *Euroskop - věcně o Evropě*. [Online] Vláda České republiky, ©2005-2017. [Citace: 24.7.2017] <https://www.euroskop.cz/420/sekce/portugalsko/>.

⁴³ KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Op. cit. 25. Str. 227.

⁴⁴ *Básník František Listopad* [dokumentární film]. Režie Jan NĚMEC. ČR, Česká televize, 2000. Dostupné v archivu ČT.

Zmiňuje seznamy zakázaných autorů a děl,⁴⁵ pokud drama na seznamu nebylo, cenzoři údajně důkladně procházeli každou repliku a proškrtávali vše „nebezpečné“. Cenzura týkající se inscenace přicházela na řadu až těsně před premiérou, kdy už soubor inscenaci zcela secvičil. Teprve tehdy bylo definitivně rozhodnuto, zda ji smí hrát či nikoli.⁴⁶

Kromě cenzury jako takové byla problémem pro divadelní tvorbu především nízká kulturní úroveň publika. Ta byla sice z části způsobena právě cenzurou, která některé inscenace vůbec nepovolila, ale velký podíl nesla i celková zaostalost země. Gramotnost se od třicátých let postupně zvyšovala, ostatním západoevropským státům se ale Portugalsko jen stěží snažilo vyrovnat. Počátkem šedesátých let 20. století bylo ještě více než 30 % občanů negramotných, v průběhu sedmdesátých let toto číslo kleslo pod 25% hranici, v roce 1981 se jednalo ještě o téměř 20 % obyvatel. V devadesátých letech už to bylo pouze kolem 10 %⁴⁷ populace, a přestože se toto číslo v současné době snížilo lehce pod 5 % (data z roku 2015),⁴⁸ ještě v roce 2016 psal deník *Expresso* ve svém internetovém magazínu, že se v tomto ohledu Portugalsko stále řadí k nejzaostalejším zemím v Evropě.⁴⁹ Státem podporované vzdělávání v průběhu Salazarova režimu bylo navíc jedním z prostředků propagandy.⁵⁰

Dalším účinným prostředkem propagandy bylo její propojení s uměleckou sférou, tzv. *cultura popular* (lidová kultura) byla hlavním proudem politicky regulovaného kulturního života.⁵¹ Do roku 1955 sem divadlo patřilo zejména v podobě kočovného

⁴⁵ Dle práce Barbory Vaculové (Cit. 46, Str. 13-14) černé listiny obsahovaly např. všechna díla Bertolda Brechta, Jeana-Paula Sarrtra, Eugena Ionesca, ale i starší klasiku, jako Shakespearova Julia Caesara nebo Machiavelliho Mandragoru. Kromě světových autorů byla zakázána dokonce i část díla portugalského velikána Gila Vicenta a zcela nepřijatelní také někteří současní portugalské dramatici.

⁴⁶ VACULOVÁ, Barbora. Estado Novo e Cultura. Praha: 2003. [práce pro IX. ročník Iberoamerické ceny v ČR, čestné uznání]. Dostupné z: http://www.premioiberoamericano.cz/documentos/9naedicion/MencionIX_BarboraVaculova.pdf [citace: 16.7.2017]. Str. 13.

⁴⁷ Literacy rate (%) by Place of residence and Sex; Decennial. *Instituto Nacional de Estatística: Statistics Portugal* [online]. Instituto Nacional de Estatística, poslední aktualizace údajů 18.2.2009 [Citace: 22.10.2017]. Dostupné z: https://www.ine.pt/xportal/xmain?xpid=INE&xpgid=ine_indicadores&indOcorrCod=0002196&contexto=bd&selTab=tab2

⁴⁸ Portugal - Adult (15+) literacy rate. *Knoema* [online]. Knoema, ©2011-2017 [Citace: 22.10.2017]. Dostupné z: <https://knoema.com/atlas/Portugal/topics/Education/Literacy/Adult-literacy-rate>

⁴⁹ Taxa de analfabetismo em Portugal ainda é das maiores na Europa. *Expresso* [online]. Lisabon: Expresso, 3.9.2016 [Citace: 22.10.2017]. Dostupné z: <http://expresso.sapo.pt/sociedade/2016-09-03-Taxa-de-analfabetismo-em-Portugal-ainda-e-das-maiores-na-Europa>

⁵⁰ RENDEIRO, Margarida. *The Literary Institution in Portugal Since the Thirties: An Analysis Under Special Consideration of the Publishing Market*. Bern: Peter Lang AG, 2010. 978-3-0343-0050-6. Str. 41.

⁵¹ VEBROVÁ, Sandra. *Portugalské divadlo v době Salazarova režimu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2012. [diplomová práce]. Str. 16.

Teatro do Povo (Divadlo lidu).⁵² Tento soubor spadající pod *Secretariado da Propaganda Nacional* (SPN, Sekretariát národní propagace, později *SNI*, neboli *Secretariado Nacional de Informação, cultura popular e turismo* / Národní sekretariát pro informace, lidovou kulturu a turismus) objížděl Portugalsko s cílem vzdělávat venkovské obyvatelstvo, tedy předestřít mu idylický obraz života v *Estado Novo* (Novém státě). Protože pro velkou část cílového publika byla tato vystoupení prvním divadelním zážitkem v životě, měla u něj úspěch a vyvolávala pocit, že se režim skutečně snaží starat o prostý lid. V polovině padesátých let 20. století ale i toto oficiální divadlo přišlo o finanční podporu a záštitu *SNI*.⁵³

Významnou roli v portugalském kulturním životě měla, po stránce umělecké i politicko-sociální, univerzitní divadla. V roce 1938 vznikl na nejstarší portugalské univerzitě v Coimbre soubor *TEUC*, postupně následovala další univerzitní divadla (*CITAC*, *Centro de Iniciação ao Teatro da Academia de Coimbra* / Divadelní středisko akademie v Coimbre; *TUP*, *Teatro Universitário do Porto* / Univerzitní divadlo v Portu, v roce 1948; *Cénicos do Direito* na lisabonské právnické fakultě v roce 1954; *GTL*, *Grupo de Teatro de Letras* na filozofické fakultě v roce 1965). Tato divadla se od svých počátků odvolávala k silné portugalské tradici školského divadla sahající až do období středověku, jež ale ve 20. století, dle slov Josého Oliveiry Baraty v knize věnující se portugalským univerzitním divadlům mezi lety 1938-1974, sloužila především k legitimizaci činnosti nově vznikajících souborů. Dle Baraty se v pravidelných absolventských inscenacích, které měly oslavný charakter, mísila kritika i stesk po univerzitním životě, který pro účinkující právě končil. „...*satira na univerzitní život, ale také reference k národní politické realitě, [byla] fakta, která je [tato představení] činila objektem speciální pozornosti cenzury...*“, popisuje Barata situaci univerzitních divadel a přidává několik případů profesorů přimlouvajících se za realizaci inscenace. Uvádí ale také, že právě pro svůj charakter oslavných, ne zcela veřejných představení, k nim cenzura přistupovala benevolentněji.⁵⁴

Profesionální umělecká tvorba se začíná rozvíjet ve spojitosti s uvolněním ve druhé polovině čtyřicátých let 20. století. Tento druh divadla se soustřeďuje pouze ve velkých

⁵² Podobným způsobem jako *Teatro do Povo* (Divadlo lidu) u nás od roku 1945 působilo kočovné Vesnické divadlo, jež mělo vyrovnávat kulturní rozdíly mezi městy a malými obcemi a působit ideově-výchovně.

⁵³ VEBROVÁ, Sandra. *Portugalské divadlo v době Salazarova režimu*. Op. cit. 51. Str. 38.

⁵⁴ BARATA, José Oliveira. *Máscaras da Utopia. História do Teatro Universitário em Portugal 1938-74*. Fundação Calouste Gulbenkian, (Serviço de Educação e Bolsas), Lisbon: 2009. 978-972-31-1287-0. Str. 32.

městech (Lisabon, Porto), kde jsou zakládána menší studiová divadla zaměřená na moderní progresivnější tvorbu. Do ostatních obcí se zřídka dostávají v rámci zájezdů. Jako první bylo založeno v roce 1946 v Lisabonu *Teatro-Estúdio do Salitre*, které hrálo do roku 1950. Podle prvního svazku *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre* uvedlo toto divadlo za dobu své existence kolem dvaceti „formálně inovativních“ inscenací.⁵⁵ Dalšími soubory této vlny byly např. *Casa da Comédia* (zal. 1946) a *Pátio das Comédias* (zal. 1947) v Lisabonu, v Portu bylo jediným pravidelně hrajícím divadlem *Teatro Experimental do Porto* (zal. 1953)⁵⁶, které se pod vedením Antónia Pedra⁵⁷ snažilo portugalským divákům zprostředkovávat soudobé zahraniční tendence.

Nová generace intelektuálů a umělců, kteří nesouhlasí s režimem a poměry ve své zemi, dospívá v šedesátých letech a zakládá další experimentální soubory,⁵⁸ např. lisabonské *Casa da Comédia* (zal. 1962)⁵⁹ a *Teatro Moderno de Lisboa* (1961-1965)⁶⁰. Před revolucí sloužilo divadlo, podle Listopadových slov, jako: „*takový prostředek během diktatury, kudy proudily informace, a taky naděje a utopie.*“⁶¹ Dle *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre* mohla tato divadla ale skutečně zrealizovat své ideologické a estetické vize až po revoluci v roce 1974, kdy byla zrušena cenzura.⁶² Encyklopedie také uvádí, že divadlo se v této době aktivně účastnilo politických a kulturních proměn země.⁶³ Dle slov Františka Listopada v dokumentárním filmu Rudolfa Tesáčka z roku 1992 bylo ale divadlo v průběhu fáze porevolučního určování

⁵⁵ REBELLO, Luiz Francisco. Portugal. *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre*. Vol. 1, Europe. Routledge: London and New York, 1994, reprint 1998, 1999, 2000. Stránky: 669-670. Cit. str. 670. Dostupné v archivu TNDM II., kóta REF 32.1.

⁵⁶ Tamtéž, str. 670.

⁵⁷ António Pedro (1909-1966) byl všestranný umělec (malíř, básník, esejista, dramatik, režisér), jeden z prvních portugalských surrealistů. Od konce čtyřicátých let 20. století se věnoval převážně divadlu, nejprve se souborem *Companheiros do Pátio das Comédias*, mezi lety 1953-1962 jako umělecký ředitel divadla *Teatro Experimental do Porto*.

António Pedro in Artigos de apoio Infopédia [em linha]. Porto: Porto Editora, 2003-2017. [Citace: 27.10.2017]. Dostupné z: [https://www.infopedia.pt/apoio/artigos/\\$antonio-pedro](https://www.infopedia.pt/apoio/artigos/$antonio-pedro)

⁵⁸ VEBROVÁ, Sandra. *Portugalské divadlo v době Salazarova režimu*. Op. cit. 51. Str. 42-43.

⁵⁹ Casa da Comédia. *CETbase, Teatro em Portugal*. [Online] Camões - Instituto da Cooperação e da Língua Portugal, dgArtes - Direcção Geral das Artes, © 2000-2017. [Citace: 4. 12. 2017.] Dostupné z: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Instituicao&ObjId=6195>

⁶⁰ Teatro Moderno de Lisboa – Sociedade de Actores. *CETbase, Teatro em Portugal*. [Online] Camões - Instituto da Cooperação e da Língua Portugal, dgArtes - Direcção Geral das Artes, © 2000-2017. [Citace: 4. 12. 2017.] Dostupné z: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Instituicao&ObjId=5779>

⁶¹ *Jsem český básník a portugalský spisovatel. Portrét Františka Listopada* [dokumentární film]. Režie Rudolf TESÁČEK. ČR, Česká televize, 1992. Dostupné v archivu ČT.

⁶² Portugal. Luiz Francisco Rebello. Op. cit. 55. Str. 670.

⁶³ Tamtéž. Str. 670.

směřování státu „*víceméně opuštěné*“.⁶⁴ Bohumil Nekolný v popisu portugalského divadelního systému v časopisu *Svět a divadlo* z roku 2002 sice píše o *Konzultačním výboru pro divadelní aktivity*, který byl po revoluci ustanoven, aby se věnoval rozsáhlé škále žánrů,⁶⁵ nicméně výše zmiňovaná encyklopedie uvádí, že navrhovaná kulturní politika nově ustanovené komise, zahrnující decentralizaci a vyšší státní podporu, nebyla nikdy zdárně převedena do praxe.⁶⁶ Portugalskou divadelní decentralizaci jako úspěšnou vnímá Stephen Wilmer, emeritní profesor *Trinity College Dublin*, bývalý děkan její divadelní, filmové a hudební fakulty. Wilmer ve svém článku z roku 1998 píše, že „*V Portugalsku začala decentralizace krátce po revoluci z roku 1974. [...] Nový demokratický režim poskytl divadlům dotace a vytvořil po celé zemi oblastní kulturní střediska, která měla rozvíjet místní uměleckou aktivitu.*“⁶⁷

The World Encyclopedia of Contemporary Theatre uvádí, že do devadesátých let 20. století si portugalské divadelnictví našlo nové publikum a bylo zdravější než kdykoli v rámci dosavadní moderní historie.⁶⁸

Portugalský režisér, herec a tehdejší předseda divadelního oddělení Portugalského institutu scénických umění (*IPAE - Instituto Português das Artes do Espectáculo /Ministério da Cultura*), které působilo pod záštitou ministerstva kultury, Carlos Pimenta, ve svém článku pro nizozemský divadelní institut z roku 2000 ale uvedl, že až „*do roku 1995 neexistovala pro [kulturní] sektor systematická politika*“⁶⁹ a důležité impulzy přicházely do země ze zahraničí, s mezinárodními projekty jako bylo např. Lisabon – Evropské hlavní město kultury (v roce 1994). Pimenta popisuje, že systematická politika se objevila až s ustanovením samostatného ministerstva kultury, které vzniklo namísto *Secretaria de Estado da Cultura (SEC, Státní sekretariát pro kulturu)*. *SEC* bylo od svého vzniku v roce 1976 podřízeno střídavě přímo radě ministrů a ministerstvu školství. Do revoluce spadala agenda kultury pod *SNI (Secretariado Nacional de Informação, cultura popular e turismo / Národní sekretariát pro informace, lidovou kulturu a turismus)*. Pimenta uvádí v novém systému (od roku 1995) tři divadelní

⁶⁴ *Jsem český básník a portugalský spisovatel. Portrét Františka Listopada* [dokumentární film]. Režie Rudolf TESÁČEK. Op. cit. 61.

⁶⁵ NEKOLNÝ, Bohumil. Divadelní systémy v zemích Evropské unie. *Svět a divadlo. Časopis o světě divadla a divadle světa*. číslo 3. ročník 13, 2002, stránky 145-160. Cit. str. 154.

⁶⁶ *Portugal*. Luiz Francisco Rebello. Routledge. Op. cit. 55. Str. 670.

⁶⁷ WILMER, S. E. Decentralizace kulturní demokracie. *Svět a divadlo. Časopis o světě divadla a divadle světa*. číslo 4. ročník 9, 1998, stránky 158-167. Překlad: Jan Hančil. Str. 164.

⁶⁸ *Portugal*. Luiz Francisco Rebello. Op. cit. 55. Str. 670.

⁶⁹ PIMENTA, Carlos. *Portugal: an established flexibility*. [editor] Sybilla Breimer. Amsterdam : Theater institute in Netherlands, 2000, Reader voor '...en de ton die viel in duigen...'. Str. 109.

sektory – veřejný, financovaný přímo státem, kam spadá např. Národní divadlo a Portugalský symfonický orchestr, smíšený sektor regionálních kulturních center a orchestrů, financovaný z místních rozpočtů i dotací *IPAE* (tedy ministerstva kultury), o něž se mohou tyto subjekty ucházet stejně jako ostatní umělecké soubory, projekty a festivaly, jež souhrnně tvoří největší sektor-soukromý.⁷⁰

Na konferenci v Praze v roce 1999 definoval Gil Mendo z *IPAE* za hlavní téma ministerstva transparentnost grantové a decentralizační politiky.⁷¹ Investice do kultury rostly ze strany regionálních vlád i státu až do roku 2008, kdy byly kvůli hospodářské krizi rapidně sníženy. Snížily se tak rozpočty kulturních organizací, některé projekty nebyly podpořeny nebo musely být předčasně ukončeny a nedosáhly plánovaných výsledků. Dalším aspektem krize bylo i opětovné zrušení ministerstva kultury (opět ho nahradila *Secretaria de Estado da Cultura*) a omezení dostupnosti kultury pro nižší sociální vrstvy, z důvodu vysokých cen vstupného.⁷²

⁷⁰ Tamtéž. Str. 109.

⁷¹ MENDO, Gil. *Současná praxe Ministerstva kultury Portugalska*. Divadlo Archa Praha, Divadelní ústav Praha, Goethe-Institut Praha. Praha : divadlo.cz, 1999. Referát pro diskuzní kulatý stůl: Proměny evropských kulturních politik. Jakou kulturní politiku potřebuje Evropa?. Dostupné z: http://host.divadlo.cz/kulturpolitika/tema4_a.htm [citováno: 17. července 2017].

⁷² GARCÍA, José Luís, LOPES, João Teixeira, MARTINHO, Teresa Duarte, NEVES, José Soares, GOMES, Rui Telmo, BORGES, Vera. Mapping cultural policy in Portugal: From Incentives to Crisis. *International Journal of Cultural Policy*. 6. listopadu 2016. dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1080/10286632.2016.1248950> [citováno: 25.7.2017]. Str. 12.

5 Režie

Tato kapitola bude pojednávat o režijní činnosti Jorge Listopada. Zmiňuje mnoho inscenací. Úplný výčet portugalských inscenací režírovaných Listopadem, s datem premiéry a názvem souboru, je přílohou této práce.

5.1 Cesta k režirování

K divadelní režii směřoval, dle svých slov, František Listopad intuitivně od raného věku. V meziválečných letech dělal s přáteli představení v Malostranské besedě nebo pod oblouky Karlova mostu. Už v té době prý inklinoval k režii spíše než k herectví. Jeho divadelními vzory tehdy byli Jiří Frejka a především E. F. Burian, se kterým se osobně seznámil. „*Myslím, že jemu vděčím za to, že jsem našel někoho, kdo věděl, že i svoboda může najít formy velmi přísné a přesné,*“ řekl sám umělec v rozhovoru desítky let poté.⁷³

Počátky Listopadovy divadelní tvorby byly ale přerušeny druhou světovou válkou. Během ní se skrýval a působil v odboji.⁷⁴ Nenavázal na ně ani v hektických poválečných letech, kdy vydával knížky svých básní psaných v průběhu války⁷⁵ a vedl kulturní rubriku právě založené Mladé fronty.⁷⁶ Na divadlo už nezbýval čas. Ve Francii, kam posléze odjel na pár měsíců jako novinář, ale po revoluci v roce 1948 si nakonec v cizí zemi vytvořil nový domov na deset let, se divadlu také nevěnoval.⁷⁷

Ani po příjezdu do Portugalska v roce 1959 se Listopad (nyní už Jorge) v divadle neangažoval. Začal pracovat u televize v Portu, kam byl přizván díky svým zkušenostem z Francie. „*Hned po příchodu mě pozvali, abych spoluzakládal portskou televizi, ačkoliv jsem skoro neuměl portugalsky...*“ řekl Marii Havlíkové v roce 1994 v rozhovoru pro Divadelní noviny a dodal, jak se později dostal k divadlu: „*Začal jsem*

⁷³ OSLZLÝ, Petr. Rozhovor s Františkem Listopadem o básnění a resistenci, divadle a televizi, Švejkovi a Bárce do pekel ... hlavně však o divadle. *Vzhůru do pekla* [program inscenace] Brno : Divadlo Husa na provázku, Centrum experimentálního divadla, 1995. Str. 101-105. Cit. str. 102.

⁷⁴ HEMELÍKOVÁ, Blanka. František Listopad. *Slovník české literatury po roce 1945*. [Online] ÚČL AV ČR, inSophy, Studio Vémola, 1995 (aktualizace 2008). [Citace: 20.5.2017.] <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1063>.

⁷⁵ KUNDERA, Ludvík. Lisabon je blízko. *Řečiště*. 1993, stránky 82-85. Citováno z přepisu rozhovoru v divadelním programu: *Vzhůru do pekla* [program inscenace] Brno : Divadlo Husa na provázku, Centrum experimentálního divadla, 1995. Str. 89-91. Cit. str. 90.

⁷⁶ HEMELÍKOVÁ, Blanka. František Listopad. Op. cit. 74.

⁷⁷ OSLZLÝ, Petr. Rozhovor s Františkem Listopadem o básnění a resistenci, divadle a televizi, Švejkovi a Bárce do pekel ... hlavně však o divadle. Op. cit. 73.

připravovat a režirovat také televizní dramatické pořady. Z toho vznikl můj zájem o režii mimo televizi, a tak jsem o pár let později zdramatizoval Gogola.“⁷⁸ Jednalo se o inscenaci *Diário de um Louco* (dramatizace knihy N. V. Gogola *Bláznovy zápisky*) v roce 1966 v divadle *Teatro do Nosso Tempo* (Divadlo naší doby).⁷⁹ „Byl to začátek skutečně triumfální, kde pražské baroko, expresionismus a černé a bílé [z recenze Carlose Porta můžeme vyčíst, že část inscenace se odehrávala na naprosto bílé scéně, na niž byly promítány černé stíny⁸⁰] fungovalo snad poprvé na portugalském jevišti s takovou silou,“⁸¹ vzpomíná umělec v rozhovoru pro Divadelní noviny z roku 1994.

5.2 Ocenění

Už jeho první inscenace, *Diário de um Louco* (Bláznovy zápisky, N. V. Gogol, inscenace 1966), získala ocenění za hereckou práci a inscenaci, *Prémio Nacional de Interpretação*.⁸² Později mu byly uděleny dvě novinářské ceny pro nejlepšího režiséra, *Prémio de Imprensa para o melhor encenador*. Poprvé toto ocenění získal za inscenaci Strindbergovy hry *A Dança da Morte* (Tanec smrti) z roku 1969, v níž dle dobové recenze Carlose Porta, dokázal perfektně ztvárnit ambivalenci pocitů přitažlivosti a odporu, která definuje Strindbergovy postavy.⁸³ O dva roky později pak obdržel stejné ocenění za inscenaci dramatu portugalského spisovatele Antónia Patrícia⁸⁴ s názvem *O Fim*.⁸⁵

Čtyři jeho inscenace ocenila také *Associação Portuguesa de Críticos de Teatro* (Portugalská asociace divadelních kritiků). Tři z nich byly inscenovány v roce 1983. Jednalo se o *Sopinhas de Mel*, text současné portugalské autorky Teresy Rity Lopes, drama Paula Claudela *O Anúncio feito a Maria* (Zvěstování panně Marii) a ruskou *Comédia à moda antiga* (Staromódní komedie) Alexeje Arbuzova.⁸⁶ Čtvrtou oceněnou

⁷⁸ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Hovoří František Listopad. *Divadelní noviny. Kulturní čtrnáctideník pro divadelníky a jejich diváky*. ročník 3/1994, číslo 9, str. 9.

⁷⁹ Ficha da pessoa: Jorge Listopad. *CETbase, Teatro em Portugal*. [Online] Camões - Instituto da Cooperação e da Língua Portugal, dgArtes - Direcção Geral das Artes, © 2000-2017. [Citace: 4. března 2017.] <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Pessoa&ObjId=513>. ISSN: 0874-9663.

⁸⁰ PORTO, Carlos. *Diário de um louco. Em busca do teatro perdido*. M-009 A-73. Lisboa : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 2, stránky 205-207.

⁸¹ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

⁸² Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Archiv Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Složka Jorge Listopad, nečíslováno. Lisabon: [cca 1984].

⁸³ PORTO, Carlos. *A Dança da Morte. Em Busca do Teatro Perdido*. M-009-73. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 1, stránky 200-202. Cit. str. 200.

⁸⁴ António Patrício (1878-1930) byl portugalský spisovatel a diplomat. Jeho literární tvorba byla ovlivněna symbolismem a dekadencí.

⁸⁵ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Op. cit. 82.

⁸⁶ Tamtéž.

inscenací byla v roce 1985 *O Doce Inimigo*, vycházející z Chaucerovy povídky *Žena z Bathu*.⁸⁷

5.3 Divadla

V Portugalsku se většinou nesetkáme s divadly repertoárového typu, většina jejich produkcí bývá hrána seriálově. To znamená, že soubory nazkouší pouze jednu inscenaci, jejíž představení pak neustále reprízuje v rámci určitého časového úseku. Tato doba je obvykle předem daná, může se ale zkrátit nebo prodloužit v závislosti na divácké úspěšnosti inscenace. Běžně se její délka pohybuje v rozmezí týdnů, maximálně měsíců. Když o tomto způsobu hraní mluvil František Listopad v rozhovoru pro *Divadelní noviny* v roce 1994, říkal, že deset repríz opery je považováno za nečekaný úspěch.⁸⁸

Takový způsob práce může být pro umělce intenzivnější a umožňuje také častější fluktuaci mezi různými divadelními soubory. V tomto systému nemusí divadla s umělci uzavírat smlouvu na celou sezónu, kontrakt je často platný pouze pro jednu konkrétní inscenaci. Díky tomu měl Listopad možnost pracovat s mnoha různými divadelními uskupeními.

Na oficiální facebookové stránce v jeho životopisu stojí, že byl Jorge Listopad mezi lety 1983-1986 pověřen vedením experimentální scény *Teatro Nacional D. Maria II*, portugalského Národního divadla, a zároveň členem poradního výboru (*Vogal da Comissão Consultiva*) tohoto divadla.⁸⁹ V jeho životopise (pravděpodobně z roku 1984) přítomném v archivu tohoto divadla je však uveden pouze rok 1982 jako rok jmenování do funkce „*Poradce ředitele Teatro Nacional de D. Maria II*“⁹⁰, co by tato funkce měla obnášet, napsáno není, nicméně mohla by odpovídat právě členství v poradním výboru. Markéta Jůzová v rozhovoru s Listopadem z roku 2004 píše, že „*byl v letech 1984-1987 ředitelem experimentální scény a také dramaturgem*“,⁹¹ z čehož bychom mohli usuzovat, že se jednalo nejspíše o funkci uměleckého šéfa. Každopádně podle

⁸⁷ Da FONSECA, Júlio Martín. *Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa)*. Lisabon: Universidade Aberta, Departamento de Educação e Ensino a Distância, Mestrado em Arte e Educação, 2012. Vedoucí diplomové práce Prof. Amílcar Martins, konzultantka Prof. Eugénia Vasques. Str. 50-51.

⁸⁸ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

⁸⁹ LISTOPAD, Jorge. Jorge Listopad - Página oficial do escritor e encenador Jorge Listopad [Facebook]. *Facebook*. [Online] [Citace: 10.1.2016] https://www.facebook.com/pg/JorgeListopad/about/?tab=page_info.

⁹⁰ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Op. cit. 82.

⁹¹ JŮZOVÁ, Markéta. Mám klikatý život. Rozhovor s Františkem Listopadem. *Divadelní noviny. Kulturní čtrnáctideník pro divadelníky a jejich diváky*. číslo 18, 2. listopadu 2004, str. 12.

Listopadových slov v rozhovoru pro Divadelní noviny „režirovat v Portugalsku znamená často také mít na starosti veškerou s tím spojenou administrativu a také úpravu textu...“⁹² Zřejmě se zde tedy, alespoň při režírování, prolínal jak svět umělecký, tak administrativní. S jistotou ale nemůžeme říci, zda se skutečně jednalo o funkci čistě uměleckou, nepodařilo se také potvrdit, zda se jednalo o roky 1983-1986 či 1984-1987.

Přestože působení na vedoucím postu v Národním divadle je jistě úctyhodné, je zde třeba nastínit, jakou roli má toto divadlo v portugalském divadelním životě. Myšlenkou jeho založení byl ve druhé čtvrtině 19. století pověřen⁹³ portugalský romantik Almeida Garret.⁹⁴ Na oficiálních stránkách divadla se můžeme dočíst, že se nejednalo o čistě kulturní záležitost, ale především „otázku politickou, úzce spojenou s nezávislostí národa, která se vynořila po francouzských invazích a liberálních bojích.“⁹⁵ Nově založené Národní divadlo bylo prý určeno portugalským dramatům.⁹⁶ Po dlouhou dobu pak bylo divadlo vždy pronajímáno určitému soukromému souboru, který prošel konkurzem a poté mohl divadlo spravovat a provozovat pod názvem „Národní divadlo“. Oficiální stránky divadla uvádějí, že nejslavnější byla éra souboru *Rosas e Brasão*, který vedl Národní divadlo mezi lety 1881-1898, kdy se také začal měnit repertoár – už se nejednalo pouze o domácí dramaturgii, v této době proběhla např. první nastudování Shakespeara v Portugalsku. Nejdelším neměnným pronajímatelem budovy byla společnost Amélie Rey Colaço, která zde působila mezi lety 1929-1964.⁹⁷ Za její éry divadlo nebylo nástrojem salazaristické propagandy⁹⁸, ředitelka však spoléhala na

⁹² HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

⁹³ Almeida Garreta pověřil uspořádáním divadelnictví Passos Manuel (1801-1862), jeden z vůdčích představitelů tzv. setembristů, portugalského liberálního hnutí, a ve své době také královský ministr (*ministro de reino*).

⁹⁴ Almeida Garret (João Baptista da Silva Leitão, 1799-1854), portugalský politik a romantický spisovatel, byl pověřen koncepcí a založením národního divadla. Pro zdárné splnění tohoto úkolu musel zajistit stavbu budovy, ale také založit konzervatoř, kde by budoucí herci získali adekvátní vzdělání. Potýkal se i se stavem portugalské dramatiky, zavedl proto oceňování dramát a sám napsal několik historických her, které si dodnes uchovaly postavení klasiky (*Um Auto de Gil Vicente* (1838), *O Alfageme de Santarém* (1841), *Frei Luís de Sousa* (1843)). (The Editors of Encyclopædia Britannica. João Baptista da Silva Leitão de Almeida Garrett, viscount de Almeida Garrett. *Encyclopædia Britannica*. [Online] Encyclopædia Britannica, Inc., 20. července 1998 (Článek přidán do nové online databáze). [Citace: 31. července 2017.] <https://www.britannica.com/biography/Joao-Baptista-da-Silva-Leitao-de-Almeida-Garrett-visconde-de-Almeida-Garrett>.)

⁹⁵ *Teatro Nacional D. Maria II - História*. [Online] Teatro Nacional D. Maria II, ©2017. [Citace: 29.11.2017.] <http://www.teatro-dmaria.pt/pt/o-teatro/historia/>.

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ *Teatro Nacional D. Maria II – História*. Op. cit. 95. [Citace: 4.3.2017]

⁹⁸ Autoritářský režim *Estado Novo* (Nový stát) byl v Portugalsku nastolen schválením nové ústavy v roce 1933 a skončila ho až roku 1974 tzv. Karafiátová revoluce. Jednalo se *de facto* o diktaturu předsedy Rady ministrů (*Conselho de Ministros*), jímž byl v letech 1933-1968 António de Oliveira Salazar (1889-1970).

„bezpečnou“ dramaturgii, a to jak po stránce ekonomické, tak také z pohledu cenzury.^{99,100} Velká část repertoáru se skládala z prověřené světové klasiky, objevují se ale i některá novější dramata.¹⁰¹ Portugalský divadelní historik Duarte Ivo Cruz však vnímá i toto působení kladně, když v knize *História do Teatro Português* píše: „Výsledek této dlouhé doby je extrémně pozitivní po stránce profesionalizace, modernizace, kvality a obnovení repertoáru, včetně portugalského.“¹⁰² V roce 1964 divadlo vyhořelo a znovu otevřeno bylo až v roce 1978, tedy čtyři roky po Karafiátové revoluci. Ve znovuotevřeném divadle přibyla i experimentální scéna.¹⁰³ „Po Karafiátové revoluci v roce 1974 se šlo z krize do krize. Takže dodnes se neví, k čemu divadlo slouží, zdali textům novým, starým, portugalským, neportugalským nebo novým formám divadla.“¹⁰⁴ popsal situaci Listopad v rozhovoru pro Divadelní noviny v roce 2004. I přesto se, dle svých slov, snažil nastolit na scéně Národního divadla určitý systém a přísnější řád, což je v portugalském kontextu poměrně složitý úkol.¹⁰⁵ Sám Listopad ve výše zmiňovaném rozhovoru z roku 2004 k tématu systematičnosti v Portugalsku podotýká: „Portugalsko improvizuje, je šťastné, inspiruje se ve světě, zrychluje a zpomaluje tempo života. Je nepravdělné a ta nepravdělnost vzbuzuje velkou sympatii a kouzlo – a malou výkonnost.“¹⁰⁶

Jeho kariéra skončila ze zdravotních důvodů, až do smrti se ale nedozvěděl, že už ve funkci premiéra nepůsobí. Od roku 1968 byl až do revoluce předsedou vlády Marcelo Caetano (1906-1980). (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. 306 s., 1. vydání. 80-7106-164-6. Str. 167-208)

⁹⁹ JÚZOVÁ, Markéta. Mám klikatý život. Rozhovor s Františkem Listopadem. Op. cit. 91.

¹⁰⁰ LK. Teatro Nacional D. Maria II. [autor knihy] Martin BANHAM. *The Cambridge Guide to Theatre*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. Str. 1061.

¹⁰¹ Mezi lety 1930 - 1942 se soubor věnoval ožívování národních dramát, jednalo se především o středověkého „otce portugalského divadla“ Gila Vicenta. Ze zahraničních autorů byl v tomto období hrán např. Shakespeare nebo Schiller. Od roku 1943 do vyhoření divadla v roce 1964 byl repertoár orientovaný na mezinárodní klasiku zastoupenou např. Molièrem nebo Shakespearem, objevovala se ale už i novější dramata autorů jako je Federico Garcia Lorca, Tennessee Williams, Arthur Miller, Max Frisch nebo Friedrich Dürrenmatt. ((1987) A companhia Rey Colaço Robles Monteiro: 1921-1974. *Museu Nacional do Teatro e da Dança*. [Online] Museu Nacional do Teatro e da Dança, 30.11.2013. [Citace: 4.3.2017.] <http://www.museudoteatroedanca.pt/pt-PT/Exposicoes/ExpPassadas/ContentDetail.aspx?id=142.>)

Na černých listinách cenzurovaných her přitom byla i některá díla klasiků jako Shakespeare nebo Gil Vicente (viz kapitola 4.2).

¹⁰² Duarte Ivo Cruz. *História do Teatro Português*. Editorial VERBO: 2001. Str. 326-7. Dostupné z archivu TNDM II., kóta REF 241.

¹⁰³ LK. Teatro Nacional D. Maria II. Op. cit. 100.

¹⁰⁴ JÚZOVÁ, Markéta. Mám klikatý život. Rozhovor s Františkem Listopadem. Op. cit. 91.

¹⁰⁵ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

¹⁰⁶ JÚZOVÁ, Markéta. Mám klikatý život. Rozhovor s Františkem Listopadem. Op. cit. 91.

Hlavní roli v portugalském divadelním dění hrají ale nezávislé divadelní skupiny.¹⁰⁷ Za svoji kariéru pracoval Listopad v Portugalsku s více než desítkou různých experimentálních spolků.¹⁰⁸ Společné znaky bychom u těchto souborů hledali těžko – Jorge Listopad totiž rád experimentoval a učil se dělat věci pokaždé trochu jinak.¹⁰⁹ Pracoval na inscenacích s jedním hercem, stejně tak jako s desítkami, v komorních i na velkých scénách, a především pak zcela mimo klasická jeviště.¹¹⁰ Každou takto vzniklou inscenaci bral jako novou životní etapu, kolektivní práci s novými osobami.¹¹¹

5.4 Režijní poetika

Jak už bylo zmíněno na začátku kapitoly, prvním výrazným Listopadovým režijním vzorem byl E. F. Burian, s nímž jako mladík v době před druhou světovou válkou dle svých slov „*do jisté míry spolupracoval*“.¹¹² O této spolupráci se nepodařilo dohledat žádné bližší informace. Ve zpravodaji festivalu *Setkání divadel – Malé jevištní formy* se ale dočítáme, že „*od premiéry D 34, viděl František Listopad všechny hry, které režíroval Emil František Burian až do doby, kdy sám [Listopad] opustil Československo. E. F. Burian mu otevřel oči, srdce a poschovávané rytmy v těle. A nebýt té zkušenosti, asi by nebyl s to později sám režírovat po světě.*“¹¹³ Od české meziválečné avantgardy přebírá Listopad přístup k režii jako k tvorbě autonomního autorského scénického díla. Nesnaží se pouze inscenovat dramatické texty, bere je jako jeden z inspiračních zdrojů. Hledá v nich témata, která ho zajímají nebo mu jsou blízká, a na základě svého vnímání daného problému doplňuje text úryvky jiných uměleckých děl i texty neuměleckými, např. novinovými reportážemi.¹¹⁴ Vzniká tak komplexnější myšlenkové jádro, o němž se

¹⁰⁷ NEKOLNÝ, Bohumil. Divadelní systémy v zemích Evropské unie. *Svět a divadlo. Časopis o světě divadla a divadle světa*. číslo 3. ročník 13, 2002, stránky 145-160. Cit. str. 154.

¹⁰⁸ Jména jednotlivých souborů jsou uvedena v seznamu Listopadových portugalských inscenací, který je přílohou této práce. Speciální místo zaujímá v Listopadově tvorbě univerzitní spolek TUT, který založil v osmdesátých letech 20. století při Technické univerzitě v Lisabonu. Tento soubor vedl bez přestávky až do roku 2008, kdy svou roli lektora-režiséra přenechal Júliu Martinu da Fosecovi. Ten vede spolek dodnes. Podrobněji bude o TUT pojednávat kapitola věnující se pedagogice.

¹⁰⁹ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

¹¹⁰ OSLZLÝ, Petr. Rozhovor s Františkem Listopadem o básnění a resistenci, divadle a televizi, Švejkovi a Bárce do pekel ... hlavně však o divadle. Op. cit. 73.

¹¹¹ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

¹¹² OSLZLÝ, Petr. Rozhovor s Františkem Listopadem o básnění a resistenci, divadle a televizi, Švejkovi a Bárce do pekel ... hlavně však o divadle. Op. cit. 73. Str. 101.

¹¹³ PROKEŠ, Karel. Poetický průvodce na cestu do Portugalska za Františkem Listopadem aneb s Janem Burianem za českým režisérem a publicistou do Lisabonu a zpět. *Oponka, Zpravodaj festivalu Setkání divadel - Malé jevištní formy*. číslo III/2015, 21. března 2015, str. 8. [online] dostupné z: <http://mjf.kzvalmez.cz/data/OPONKA-3-2015.pdf> [citováno 3.8.2017].

¹¹⁴ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

celá inscenace opírá.¹¹⁵ Na rozdíl od Buriana ale nevyhledává politická levicově laděná témata – bližší jsou mu osobní problémy na úrovni psychologie jedince a mezilidských vztahů.

Už v první inscenaci, *Diário de um Louco* (Bláznovy zápisky, 1966), si Carlos Porto, kritik a pozdější Listopadův přítel a spolupracovník, všiml rozdílnosti mezi „*duchem inscenace*“ a původním textem.¹¹⁶ Takto subjektivně založené zpracování dramatu bylo kritikou často vítáno, jako například v *A Dança da Morte* (Tanec smrti), za jehož režii získal v roce 1969 *Prémio da Imprensa*,¹¹⁷ neboli novinářské ocenění každoročně udělované tvůrcům za jednotlivé divadelní složky. O této inscenaci se Carlos Porto také vyjádřil jako o „jednom z nejlepších Strindbergů, které jsme viděli“¹¹⁸ právě díky interpretaci a vedení herců. Podobně se z dalších kritik dočítáme, že v inscenaci *O Fim* (inscenace portugalského dramatu autora Antónia Patrícia, 1971) režisér „*neničí text básníka, ale hledá v něm hlubší věci, takové, které jsou především zrcadlem.*“ Vznikla tak koncepce, „*jež se snažila, a dokázala, vytvořit na základě překrásného textu Antónia Patrícia představení kritické, v němž se my všichni cítíme hodnoceni.*“¹¹⁹

Jindy ale Listopadův výklad tak kladně přijímán nebyl. Ve *Forje* (inscenace portugalského dramatu Alveše Redola¹²⁰, 1969), z téhož roku jako *A Dança da Morte*, „*Jorge Listopad upřednostnil očištění představení [...] způsobem, který nám připadá velmi strohý, a v němž je hutnost dramatu na úkor symbolistické síly tragédie,*“ což vedlo k výsledku, který se zdál být „*slabý, bez kostry, o níž by se inscenace mohla opřít.*“ Nakonec i zde ale kritik přiznává, že Listopadova koncepce byla „*v souladu*

¹¹⁵ PETIŠKOVÁ, Ladislava. FRANTIŠEK LISTOPAD, *Mimica no Acarte a divadlo v Lisabonu. SCÉNA. Čtrnáctideník pro otázky divadla, filmu, rozhlasu, televize a videa.* číslo 15, ročník 15/1990, str. 13.

¹¹⁶ PORTO, Carlos. *Diário de um louco.* Op. cit. 80. Str. 206.

¹¹⁷ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Op. cit. 82.

¹¹⁸ PORTO, Carlos. *A Dança da Morte. Em Busca do Teatro Perdido.* M-009-73. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 1, stránky 200-202. Cit. str. 200.

¹¹⁹ PORTO, Carlos. *O Fim. Em Busca do Teatro Perdido.* M-009-73. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 1° volume, stránky 217-219. Cit. str. 218.

¹²⁰ António Alves Redol (1911-1969) byl portugalský neorealisticý spisovatel a divadelník. Některé z jeho her byly režimem zakázány (mimo jiné i *Forja*, napsaná roku 1948, jejíž první inscenaci mohl uvést až po jednadvaceti letech Jorge Listopad v Teatro Laura Alves). Do padesátých let 20. století spolupracoval na inscenacích amatérských i profesionálních divadelních souborů.

FALÇÃO, Miguel. António Alves Redol. *Camões, Instituto da Cooperação e da Língua Portuguesa.* [Online] © 2017 Centro Virtual Camões - Camões IP. [Citace: 9.11.2017] Dostupné z: <http://cvc.instituto-camoes.pt/pessoas/antonio-alves-redol.html#.WgSYOmhSxdg>

s určitou vizí díla“. Jako hlavní nedostatek pak vnímá právě to, že tato koncepce upozadovala práci dramatika.¹²¹

O Listopadově poezii a režijním stylu napsala v roce 1990 Ladislava Petišková pro časopis *Scéna*: „Mužné až exaktní vidění věcí a vztahů se v jeho poezii snoubí s proudy podvědomé touhy, jež dává vyrůstat jeho snům. To je snad i nejcharakterističtější rys jeho režie, jejíž intelektuální základ prorůstá poetické obrazové vidění scén a situací.“¹²² Důležitá pro něj byla atmosféra působící na divákovy emoce. K jejímu navození hojně využíval neobvyklá místa, kde se inscenace hrály. Často se jednalo o prostor, kde by divadlo nikdo nečekal, nebo pro něj alespoň nebyl primárně určen. Příkladem může být lisabonská opevněná věž Torre de Belém z 16. století (*Segismundo na Torre de Belém*, podle dramatu *Život je sen* Calderóna de la Barcy, 1988), nádvoří i interiéry barokního paláce (*Leoncio e Lena na Estalagem de Mirandolina*, inscenace vzniklá propojením hry G. Büchnera *Leonce a Lena* s C. Goldoniho *Mirandolinou*, 1984) nebo dvě lodě kotvící na řece Tejo, jež portugalským hlavním městem protéká (*Cristovão Colombo / Kryštof Kolumbus – Michel de Ghelderode*, 1987).¹²³ Mnoho inscenací samozřejmě probíhalo i v divadelních budovách, ale ani tam to nutně neznamenalo oficiální jeviště – Havlovy aktovky *Vernisáž* a *Audienci* (inscenace *Audiência/Vernissage*, 2003) představil ve sklepních prostorech národního divadla, *Teatro Nacional D. Maria II.*¹²⁴ Inscenování v nedivadelních prostorech je rysem, díky němuž byly Listopadovy režie v Portugalsku něčím skutečně pozoruhodným.

Co se týče scénografie, na scéně často používal objekty, které nebyly striktně realistickým vykreslením konkrétního místa. Spíše jako součást celku vyvolávaly určitý pocit a byly tak lyrizujícím detailem. Tento způsob utváření nálady jednotlivých scén i celých inscenací je analogický k jednomu z prostředků, jež využíval Listopadův první režijní učitel. E. F. Burian, který podle čtvrtého svazku *Dějin českého divadla*

„konkretizoval scénický obraz nejraději metaforou nebo charakteristickým detailem provokujícím divákovu fantazii. [...] Synekdochicky působícím detailem byla například

¹²¹ PORTO, Carlos. Forja. *Em Busca do Teatro Perdido*. M-009 A-73. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 2° volume, stránky 217-220. Cit. str. 218.

¹²² PETIŠKOVÁ, Ladislava. FRANTIŠEK LISTOPAD, *Mimica no Acarte a divadlo v Lisabonu*. Op. cit. 115.

¹²³ NUNES, João. A Estalagem Mirabolante. *Boletim TUT*. Lisabon: Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT, listopad 2011, číslo 1, str. 18.

¹²⁴ *Audiência / Vernissage* [DVD]. Záznam divadelního představení. Dostupné z archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Kóta MLT 82.

projekce vycpaných ptáků z přírodopisného kabinetu ve Wedekindově Procitnutí Jara. Navozovala tu dusnou, zatuchlou atmosféru gymnázia.“¹²⁵

Listopad podobným způsobem využil například rozpadající se noční stolek, jehož omšelý vzhled odpovídal stavu psychického rozkladu hlavní postavy *O Porteiro* (Správce - Harold Pinter, inscenace 1967).¹²⁶ Několik kamínků a suchých listů rozsypaných po jevišti v inscenaci *Comédia à Moda Antiga* (Staromódní komedie - Alexej Arbuzov, inscenace 1983) připomínalo podzim jakožto roční období, ale také životní fázi protagonistů.¹²⁷ Hlavním prvkem scénografie *O Fim* (António Patrício, inscenace 1971) byla zrcadla uzavírající diváky i herce společně do jednoho prostoru. Vznikl tak dojem sjednocené společnosti, které je ze všech stran nastaveno zrcadlo.¹²⁸ V *Meu Tio o Jaguar* (na základě textu Joãa Guimarãese Rosy¹²⁹, 2011), inscenaci kolísající mezi lidským světem a zvířecími pudry, byla příroda expresivně vystižena pouze několika špalky, které vyvolávaly pocit celého lesa stromů.¹³⁰

Scénografie Listopadových inscenací tedy pouze naznačovaly a rozčleňovaly jeviště, ale nesnažily se předložit divákovi přesnou repliku určité lokality. Ponechávaly prostor pro vlastní fantazii a působily na diváky na emocionální úrovni.

Co se týče ostatních rekvizit, snažil se režisér vystačit si s minimem. Využíval jednoduchých předmětů, které mohly díky herecké akci zastupovat širokou škálu věcí. Tyto předměty opět ladil do celkové poetiky konkrétní inscenace. Výše zmíněné špalky navozující pocit lesa (*Meu Tio o Jaguar*, podle textu Joãa Guimarãese Rosy, 2011) dobře posloužily také jako stoličky.¹³¹ Do polo-prověšené sítě z provazů¹³² bylo možné

¹²⁵ ČERNÝ, František [hl. redaktor]. *Dějiny českého divadla IV.: Činoherní divadlo v Československé republice a za nacistické okupace*. Praha: Academia, 1983. ISBN: 403-22-858 21-093-83. Str. 285.

¹²⁶ PORTO, Carlos. *O Porteiro. Em Busca do Teatro Perdido*. Lisabon: Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 2° volume, stránky 209-213.

¹²⁷ SERÓDIO, Helena Maria. É para ver esta "comedia à moda antiga". 11. 9 1983. Recenze z neuvedeného periodika dostupná v archivu TNDMII., ve složce Jorge Listopad.

¹²⁸ PORTO, Carlos. *O Fim*. Op. cit. 119.

¹²⁹ João Guimarães Rosa (1908-1967) byl brazilský lékař, diplomat a spisovatel, jehož literární příběhy se často odehrávají v divokém odlehlém brazilském vnitrozemí. V dílech se odráží prvky modernismu, latinskoamerického magického realismu a regionalismu.

The Editors of Encyclopaedia Britannica. João Guimarães Rosa. *Encyclopaedia Britannica*. [Online] Encyclopaedia Britannica, inc. 24.10.2012 [Citace: 11.11.2017] Dostupné z: <https://www.britannica.com/biography/Joao-Guimaraes-Rosa>

¹³⁰ *Meu Tio o Jaguar* [DVD]. Záznam divadelního představení ze dne 21.10.2011. Dostupné z archivu Teatro Salomé, Lisabon.

¹³¹ Tamtéž.

¹³² Rozhovor s Nuno Cortezem, jedním z vedoucích členů divadelního spolku TUT. Lisabon, 10.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

si lehnout jako na lehátko, ale stejně dobře posloužila jako přepážka (*Leoncio e Lena na Estalagem de Mirandolina* – inscenace Teatro da Universidade Técnica propojující texty *Leoncio e Lena* a *Mirandolina*, 1984).¹³³ Obdobně pracoval s židlemi a stoly, kufry, koši nebo jakýmkoli jiným všestranným předmětem. Při práci s těmito rekvizitami využíval nespoutanou dětsky hravou imaginaci založenou na surrealistických asociacích.

Jinak prázdné jeviště vyplňoval hereckou akcí. Kritika mluví o citu pro kompozici scén¹³⁴ a účelném využívání rekvizit.¹³⁵ Také se od ní na několika místech dozvídáme o světelném minimalismu s „výhradním použitím bílého světla“¹³⁶. To může dát vyniknout herecké akci, jak tento aspekt inscenace hodnotí Petra Kubálková ve své bakalářské práci při analýze brněnské inscenace z roku 1991 *Jak chtěl Kryštof Kolumbus přejít na protější chodník* (dle textu Michela de Ghelderode).¹³⁷ Jinou inscenaci to může ale naopak ochudit, kritik Tito Livio v recenzi *Macbetha* (1988) to vnímá tak, že bílé světlo nedovoluje definovat atmosféru, kterou by mohlo barevné světlo pomoci navodit.¹³⁸ Poznámek o nezbarveném světle je však pouze několik a nemůžeme z nich vyvozovat, že by bylo skutečně umělcovým pravidlem.

Vícekrát se dozvídáme také o hudbě, „*tak dobře zvolené*“,¹³⁹ často hrané na živo¹⁴⁰. Co se týče hudby, Listopad se nebránil ani režii opery. V rozhovoru pro Divadelní noviny v roce 1994 se o tomto žánru vyjádřil entuziasticky s tím, že mu dovoluje uvádět na jeviště „*fantasmagorické režijní ideje, kterých by[el] se v činohře neodvážil*.“¹⁴¹ I režijní pojetí oper je tedy nekonvenční, otevřené novátorským nápadům, které vystihují jeho subjektivní vizi. U příležitosti Mezinárodního dne Alzheimerovy choroby v sezóně 1997/98 režíroval operu, jejíž libreto napsal Christopher Rawlance na motivy knihy britského neurologa Olivera Sackse *Muž, který si pletl manželku s kloboukem (O homem*

¹³³ PORTO, Carlos. Perigos do espaço. 2. 8.1984. Recenze z neuvedeného periodika dostupná v archivu TNDMIL., ve složce Jorge Listopad.

¹³⁴ PORTO, Carlos. Diário de um louco. Op. cit. 80. Str. 207.

¹³⁵ SERÔDIO, Helena Maria. É para ver esta "comédia à moda antiga". Op. cit. 127.

¹³⁶ LIVIO, Tito. Uma Lição da Arte de Representar. *A Capital*. 23. 9 1983. Dostupné z archivu TNDMIL., složka Jorge Listopad.

¹³⁷ KUBÁLKOVÁ, Petra. *Brněnské režie Františka Listopada po roce 1990*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická Fakulta, katedra Divadelní vědy, 2014. 100 s., vedoucí bakalářské práce Mgr. Andrea Hanáčková, Ph.D..

¹³⁸ LIVIO, Tito. Uma Lição da Arte de Representar. Op. cit. 136.

¹³⁹ PORTO, Carlos. O Porteiro. Op. cit. 126. Str. 212.

¹⁴⁰ PORTO, Carlos. *Macbeth: Jogo de Azar*. 1988. Recenze v nejmenovaném periodiku. Dostupné z archivu TNDMIL., složka Jorge Listopad.

¹⁴¹ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 78.

que confundiu a sua mulher com um chapéu). Toto operní zpracování bylo vystavené na příběhu člověka, jenž kvůli Alzheimerově chorobě zapomíná některé základní věci, ale zůstává mu schopnost zpívat, skrze niž pak komunikuje s okolím.¹⁴² Kritické reflexe této opery ani další materiály objasňující Listopadovo režijní pojetí však nebyly nalezeny.

Obdobně jako činohru, i opery uvádí i mimo obvyklá jeviště, např. představení *Kouzelné flétny* (*A Flauta Mágica*, 2002, nastudované s žáky lisabonské konzervatoře) proběhla v jednom z paláců (*Palácio da Regaleira*) městečka Sintra, které se nachází asi 30 km severozápadně od Lisabonu a bývalo královským letním sídlem. Dále byla tato inscenace hrána také v samotném hlavním městě, v kapli bývalého královského paláce, jenž dnes slouží různým kulturním účelům (je zde mimo jiné muzeum, knihovna a úřad ministerstva kultury).¹⁴³

Operu režíroval také v Česku, a to v Městském divadle ve Zlíně, kde na pozvání uměleckého šéfa divadla, Miroslava Plešáka, hostoval v roce 2005 s portugalskou operou *Válka mezi rozmarýnem a majoránkou* (*Guerras do Alecrim e da Manjerona*), jež byla speciálně pro tuto inscenaci poprvé přeložena do češtiny. Přeložila ji Anna Almeidaová, která také dlouhodobě žije v Portugalsku, kde na Univerzitě v Lisabonu (*Universidade de Lisboa*) učí český jazyk a kulturu. Překlad vznikl za finanční podpory portugalské nadace Calouste Gulbenkian¹⁴⁴ a notový materiál divadlu zapůjčilo portugalské Národní divadlo, *Teatro Nacional D. Maria II.*¹⁴⁵

Tato barokní komedie významného portugalského autora Antónia José da Silvy byla původně napsaná pro marionety, čímž se Listopad nechal inspirovat i ve své hrané

¹⁴² BALDAIA, António. N.º 73, Vai acontecer . a *Página da Educação*. [Online] říjen 1997. [Citace: 12.3.2017.] Dostupné z: <http://www.apagina.pt/?aba=7&cat=73&doc=7464&mid=2>.

¹⁴³ VIEIRA, Samuel. Samuel Vieira. *LinkedIn profil – osobní stránka umělce*. [Online] LinkedIn, ©2017. [Citace: 12.3.2017] <https://pt.linkedin.com/in/savieira>.

¹⁴⁴ Fundação Calouste Gulbenkian je nadace založená roku 1956 na základě poslední vůle Calouste Sarkise Gulbenkiana. Na oficiálních stránkách se můžeme dočíst, že se jedná o portugalskou nadaci „pro celé lidstvo, původní smysl nadace se soustředil na podporu znalostí a zvyšování kvality života v oblastech umění, charity, vědy a vzdělávání.“ Mezi současné hodnoty nadace patří také podpora tolerance, ochrana životního prostředí a budování vztahu mezi člověkem a přírodou. Nadace sídlí v Lisabonu, skrze své pobočky ale působí také v Paříži a Londýně.

Calouste Gulbenkian Foundation - About us. *Calouste Gulbenkian Foundation* [online]. Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, ©2017 [Citace: 13.11.2017]. Dostupné z: <https://gulbenkian.pt/en/the-foundation/about-us/>

¹⁴⁵ (ČTK). Uspěje „Válka“ i v Almadě? *Mladá fronta DNES: Regionální mutace | Mladá fronta DNES - jihovýchodní Morava*. 28.2.2006, ročník 17, číslo 50, str. D9.

verzi, kde využil loutek lidské velikosti.¹⁴⁶ V inscenaci umně propojil současný svět, fantazii a prvky místní a historické reality dramatu. Služka zde používá těžkou nahřívací žehličku na moderním žehlicím prkně. Střih kostýmů vzdáleně připomíná kavalírskou historii, jsou ale ušity z pestré všehochuti látek, jako by je scénografka (Dagmar Březinová) spíchla ze zbytků dnešního šatníku podle hravých dětských obrázků. Humor je založený na divadelnosti: například nápadníci šplhající svým vyvoleným na balkon tak činí po hliníkovém žebříku na skutečný balkon divadla nad hlavami diváků. Sluha má spadnout dolů, což předvádí pouze akusticky za zhasnutých světel. Diváci ho za vtipně odvedený kousek odmění smíchem. Když si ale uvědomí, že ho nemohli vidět padat, je scéna přehrána znovu loutkami na jevišti. Tentokrát nelezou vertikálně nýbrž horizontálně, po rolující se oponě.¹⁴⁷ Tato inscenace byla v červnu 2006 oceněna na portugalském divadelním festivalu v Almadě.^{148;149} Soudobé české recenze nebyly nalezeny.

Ať už se jednalo o režii opery nebo činohry, snažil se Listopad vždy o koherenci jednotlivých složek, aby vytvořil integrální umělecké dílo opírající se o myšlenkové jádro a osobitou poetiku. Z dostupných kritik se ovšem dozvídáme, že této režisérské ambice někdy bohužel nebylo ve výsledné realizaci dosaženo. Například úplně první inscenaci, *Diário de um Louco* (Bláznovy zápisky, 1966), kritik vytýkal výrazný rozdíl mezi prvním a druhým aktem.¹⁵⁰ Jako výtvar poněkud nedotažený, kde zajímavý nápad s jazzem na živo zhruba v každé druhé scéně moc dobře nevycházel, byl hodnocen i *Macbeth* (1988).¹⁵¹ Sám režisér také přiznal, že se Shakespeara bál, neboť je tak dobře známý, a tedy budí u publika silná očekávání. Žádné další z jeho dramát už později nerežisoval.¹⁵²

¹⁴⁶ Válka mezi rozmarýnem a majoránkou - António José da Silva, zvaný Žid. *Městské divadlo Zlín*. [Online] Městské divadlo Zlín, ©2017. [Citace: 17.3.2017.] <https://www.divadlozlin.cz/cs/program/prehled-inscenaci/velky-sal/valka-mezi-rozmarynem-a-majorankou.html>.

¹⁴⁷ *Válka mezi rozmarýnem a majoránkou* [audiovizuální záznam v db]. Záznam představení ze dne 11.6.2005. Dostupné z archivu Institutu umění - Divadelního ústavu, Praha. Signatura D-0470, kód 5092.

¹⁴⁸ Festivaly. *scéna.cz - 1. kulturní portál*. [Online] Scena.cz o.p.s., 15. srpna 2006. [Citace: 17.3.2017.] <http://archiv.scena.cz/index.php?o=1&d=1&r=8&c=5774>.

¹⁴⁹ *Festival de Almada* (Divadelní festival v Almadě) je největší mezinárodní divadelní přehlídka v Portugalsku. Od roku 1984 se koná každý rok v červenci v obci Almada (přes řeku Tejo naproti centru Lisabonu). Program sestává z domácích i zahraničních představení, workshopů, konferencí, koncertů a výstav. (34° festival de Almada. *Facebook.com*. [Online] Câmara Municipal de Almada, Companhia de Teatro de Almada. [Citace: 3.8.2017.] Oficiální stránka festivalu na Facebooku. https://www.facebook.com/pg/festivaldealmada/about/?ref=page_internal.)

¹⁵⁰ PORTO, Carlos. *Diário de um louco*. Op. cit. 80.

¹⁵¹ LIVIO, Tito. *Uma Lição da Arte de Representar*. Op. cit. 136.

¹⁵² HAVLÍKOVÁ, Marie. *Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný*. Op. cit. 78.

6 Pedagogika

Už od roku 1963 působil Jorge Listopad na portugalských vysokých školách. Celkem logicky byla první jeho univerzitní činnost spjata se slovanskou antropologií, kterou přednášel na *ISCPU (Instituto Superior de Ciência Política / Vysoká škola politických věd)*. Roku 1975 se na této škole stal odborným asistentem a začal vést nový předmět, Antropologii každodennosti. Od roku 1968 vyučoval také Vizuální sémiologii na *Escola Superior de Belas Artes*, později *Sociedade Nacional de Belas Artes* (Vysoká škola a později Národní společnost pro výtvarné umění), a v dalším roce na nově vzniklém *IADE (Instituto de Arte e Decoração / Institut umění a designu)* Sociologii umění. Po Karafiátové revoluci, díky níž byl v roce 1974 v Portugalsku svržen diktátorský režim, reprezentoval zemi na kongresech konaných v USA (Yale, Pennsylvania College, Boston), kde přednášel o portugalské kultuře.¹⁵³

Předměty zabývající se divadelním uměním, ať už čistě teoretickou stránkou nebo prakticky, začal Jorge Listopad vyučovat v roce 1976.¹⁵⁴ Stal se profesorem na jediné divadelní škole, kterou v té době v Portugalsku byla *Escola de Teatro de Conservatório Nacional* (později transformována na *ESTC – Escola Superior de Teatro e Cinema / Vysoká škola divadla a filmu*), tedy ve skutečnosti pouze jedno z oddělení konzervatoře. Dalšími vyučovanými obory byly hudební a tanečně-pohybové.¹⁵⁵

Začátkem osmdesátých let 20. století byl Listopad vyzván k založení univerzitního divadelního spolku při *UTL (Universidade Técnica de Lisboa / Technická universita v Lisabonu)*,¹⁵⁶ který se rychle stal jeho srdeční záležitostí.¹⁵⁷ Pokračoval ale samozřejmě i ve výuce na konzervatoři a vysokých školách.¹⁵⁸

6.1 ESTC (Escola Superior de Teatro e Cinema / Vysoká škola divadla a filmu)

Historie první portugalské divadelní a filmové univerzity sahá do roku 1836, kdy byla v Lisabonu založena první konzervatoř. Stalo se tak na popud přední osobnosti

¹⁵³ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Archiv Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Složka Jorge Listopad, nečíslováno. Lisabon: [cca 1984].

¹⁵⁴ Tamtéž.

¹⁵⁵ Escola Superior de Teatro e Cinema. História e Missão. *Escola Superior de Teatro e Cinema. Instituto Politécnico de Lisboa*. [Online] 29. 3 2016. [Citace: 28. 8. 2016.] Dostupné z: <https://www.estc.ipl.pt>.

¹⁵⁶ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Op. cit. 153.

¹⁵⁷ Rozhovor s Carlosem J. Pessoa, bývalým Listopadovým studentem, současným uměleckým šéfem Teatro da Garagem. Lisabon, 13.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

¹⁵⁸ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Op. cit. 153.

portugalského divadla, politika, národního buditele a romantického spisovatele Almeidy Garretta¹⁵⁹. V době svého vzniku byla konzervatoř prozatímne umístěna do budovy bývalého kláštera nazývaného *Convento dos Caetanos*. Hlavním cílem konzervatoře bylo vychovávat umělce pro národní divadlo *Teatro Nacional Dona Maria II*, k jehož založení dal impuls rovněž Garret. Studium bylo umožněno ve třech oborech: dramatickém (deklamačním), hudebním a tanečně-pohybovém. V roce 1914 získala divadelní škola v rámci konzervatoře administrativní autonomii. K hereckému oboru byla přidána také scénografie a kostýmní výtvarnictví. Roku 1971 začaly přípravy pro otevření filmového oboru, jehož první studenti mohli nastoupit o dva roky později.¹⁶⁰

V roce 1976 se stal Jorge Listopad na divadelní škole profesorem Dějin režie, Teorie inscenace, Semináře současné tvorby a Dramaturgie. Postupně vyučoval také Estetiku, Historii umění, Herecká a režijní cvičení a Seminář interpretace. Kromě vyučování byl členem představenstva řídicího školu, *Conselho Directivo da Escola de Teatro*, dvakrát zvolen jeho prezidentem (1978/1979 a 1981/1982),¹⁶¹ tedy nejvyšším představitelem divadelní školy (obdobnou funkci u nás zastává děkan fakulty).

Roku 1983 *Conservatório Nacional*, tedy lisabonská konzervatoř, v dosavadní podobě zaniká. Namísto ní je ustaveno pět samostatných škol: dvě střední (hudební a taneční)¹⁶² a tři univerzitního typu. *Escola Superior de Teatro e Cinema*, divadelní a filmová vysoká škola, je jednou z nich.¹⁶³ Od počátku je tato škola řízena provizorní komisí, *Comissão instaladora*, v jejímž vedení stojí Jorge Listopad, jenž je také zvolen prezidentem výboru pro koordinaci jednotlivých škol bývalé konzervatoře (*Presidente da Comissão Coordenadora das escolas do Conservatório Nacional*) a hlavní řídicí postavou všech změn, které měly v blízké budoucnosti ve škole nastat (*Presidente de*

¹⁵⁹ Almeida Garrett byl portugalský politik a romantický spisovatel. Více viz pozn. 94.

¹⁶⁰ Escola Superior de Teatro e Cinema. História e Missão. Op. cit. 155.

¹⁶¹ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Op. cit. 153.

¹⁶² Jedná se o školy Escola de Música do Conservatório Nacional (BORGES, Maria José. Breve Cronologia Histórica, EMCN. *MELOTECA - Sítio de Músicas e Artes*. [Online] MELOTECA. [Citace: 20. 6. 2017.] <http://meloteca.com/historico-cronologia-escola-de-musica-do-conservatorio-nacional.htm>)

a Escola da Dança do Conservatório Nacional (História e enquadramento. EDCN - *Escola de Dança do Conservatório Nacional*. [Online] EDCN, ©2005-2017. [Citace: 20.6.2017.] <https://www.edcn.pt/pt-pt/a-escola/historia-enquadramento/>.)

¹⁶³ Dalšími takto vzniklými vysokými školami byly Escola Superior da Dança (Taneční vysoká škola) a Escola Superior da Música (Hudební vysoká škola) (BORGES, Maria José. Breve Cronologia Histórica, EMCN. *MELOTECA - Sítio de Músicas e Artes*. [Online] MELOTECA. [Citace: 20. 6. 2017.] <http://meloteca.com/historico-cronologia-escola-de-musica-do-conservatorio-nacional.htm>.)

Administração de Reconversão).¹⁶⁴ V této době spadala *ESTC* pod *Direcção-Geral do Ensino Superior (DGES)*, což je součást portugalského ministerstva školství zabývající se univerzitním stupněm vzdělávání.¹⁶⁵ V průběhu následujících dvou let se stává jednou z organizačních jednotek *IPL (Instituto Politécnico de Lisboa / Lisabonský polytechnický institut)*. Až do roku 1995, kdy jsou v novinách *Diário da República* zveřejněny její stanovy, zůstává škola v provizorním režimu, řízena stále Jorgem Listopadem.¹⁶⁶

Pod jeho vedením se připravuje její přesun do nových budov postavených za tímto účelem v obci Amadora na severozápadním předměstí Lisabonu. Impulsem pro ukončení dočasného řešení Almeidy Garreta, trvajících již více než 150 let, byl špatný technický stav kláštera.^{167;168} K samotnému stěhování dochází v roce 1998.¹⁶⁹

Kromě budovy, v níž škola sídlila, vnímal Listopad za svého vedení další nedostatky, které souvisely se stavem portugalského školství.¹⁷⁰ Země se po revoluci z poloviny sedmdesátých let jen postupně zotavovala z dlouholeté izolace a stagnace způsobené diktaturou. Přestože Salazarův režim¹⁷¹ se snažil zvyšovat v zemi gramotnost¹⁷², počátkem osmdesátých let bylo stále zhruba dvacet procent občanů negramotných, více než tři čtvrtiny obyvatel neabsolvovalo ani pět let školní docházky, ukončené střením vzdělání měla jen necelá dvě procenta Portugalců.¹⁷³ Není tedy divu, že v oblasti

¹⁶⁴ Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Op. cit. 153.

¹⁶⁵ Direcção-Geral do Ensino Superior. *Portal de Cidadão*. [Online] AMA - Agencia para a Modernização Administrativa, I.P., 14. 1. 2015. [Citace: 28. 7. 2017.] www.portaldocidadao.pt/web/direcao-geral-do-ensino-superior/direcao-geral-do-ensino-superior.

¹⁶⁶ Escola Superior de Teatro e Cinema. *História e Missão*. Op. cit. 155.

¹⁶⁷ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Hovoří František Listopad. *Divadelní noviny. Kulturní čtrnáctideník pro divadelníky a jejich diváky*. ročník 3/1994, číslo 9, str. 9.

¹⁶⁸ Rozhovor s Marií Emilií Castanheirou, bývalou Listopadovou studentkou, a Ruiem Lugartinhem, jeho přítelem. Lisabon, 25.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

¹⁶⁹ Escola Superior de Teatro e Cinema. *História e Missão*. Op. cit. 155.

¹⁷⁰ LISTOPAD, Jorge. La Escuela Superior de Teatro: breve perfil. *Escenarios de dos mundos. Inventario teatral de Iberoamérica 4. Portugal, Puerto Rico, República Dominicana, Uruguay, Venezuela*. Madrid : Centro de documentación teatral, 1988, stránky 90-91.

¹⁷¹ Autoritářský režim nazývaný *Estado Novo* (Nový stát) nastolil v Portugalsku roku 1933 předseda vlády António de Oliveira Salazar (1889-1970). Od roku 1968 Salazara ze zdravotních důvodů ve funkci vystřídal Marcelo Caetano (1906-1980). Režim byl ukončen tzv. Karafiátovou revolucí v roce 1974.

¹⁷² V roce 1930 bylo téměř 70% občanů negramotných (KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. 306 s., 1. vydání. 80-7106-164-6. Str. 172), počátkem osmdesátých let to bylo už jen 20%. V roce 1964 byla povinná školní docházka zvýšena ze čtyř na šest let, na devět potom až v roce 1986, tedy 12 let po pádu režimu.

(ALVES, Nuno, CENTENO, Mário a NOVO, Álvaro. INVESTMENT IN EDUCATION IN PORTUGAL: RETURNS AND HETEROGENEITY. *Economic Bulletin*. Jaro 2010, [Citace: 23.6.2017], stránky 9-36. dostupné z: https://www.bportugal.pt/sites/default/files/anexos/papers/ab201000_e.pdf.)

¹⁷³ ALVES, Nuno, CENTENO, Mário a NOVO, Álvaro. INVESTMENT IN EDUCATION IN PORTUGAL: RETURNS AND HETEROGENEITY. *Economic Bulletin*. Jaro 2010, stránky 9-36.

divadla zcela chybělo vzdělání na úrovni střední školy. Listopadem řízená univerzita tak neměla na co navazovat. Zároveň nebylo v této době zřízeno zatím ani magisterské nebo doktorské divadelní studium. Chyběla tedy hlubší znalost oboru, důležitá pro budoucí profesory divadelní školy.¹⁷⁴

Když Listopad ve sborníku o divadle v portugalsky a španělsky mluvících zemích prezentoval *ESTC*, popsal ve své stati i hlavní problém, jenž vnímal při samotné výuce divadla. Tím byla otázka, jak vyučovat kvalitně, efektivně a zároveň aktuálně tento proměnlivý obor, který se nedá zařadit k exaktním ani humanitním vědám.¹⁷⁵ V rozhovoru pro Divadelní noviny v roce 1994 pak uvedl svůj názor, který koresponduje i s odpovědí popsanou ve výše zmiňované stati, že „[divadelní] škola potřebuje pedagogiku dynamickou a eklektickou, ale která by zároveň žáky orientovala. Žáci by měli vědět, co se děje v divadelním světě, jak a proč se co dělá, měli by se seznámit s různými antagonickými výrazy, a kromě toho by měli pochopit, že se učí něčemu, co je neučitelné – talentu, koncentraci – a měli by hledat svůj vlastní výraz. Škola by měla každého žáka informovat o tom, co existuje kolem a co je on sám, aby z něj dostala to nejlepší, ale [...] nemůže a nesmí dělat nic víc.“¹⁷⁶

Sám o sobě jako pedagogovi pak v tomtéž rozhovoru prohlásil, že třídu režíruje, když učí. Snaží se vyvolat napětí mezi studenty a materiálem a navodit patřičnou atmosféru, aby se střídala živost, zábavnost, ironie, ale také nějaký mrtvý čas, v němž by studenti mohli dění vstřebat.¹⁷⁷ Dle slov jedné z jeho bývalých studentek, Marie Emilie Castanheiry, se v učitelské činnosti velmi odrážela jeho osobnost, jež se nedá zaškatulkovat. Byl prý úplně jiný než ostatní profesori. Jeho hodiny nepůsobily nijak akademicky, jako by nebyly vůbec připravené a všechno se dělo nějak spontánně, přirozeně. Zkouška nebo herecké cvičení mohlo začít například momentem, kdy některý ze studentů vstoupil do třídy, aby se hodiny účastnil, a volně se navazovalo a pokračovalo.¹⁷⁸ Tato studentka večerního bakalářského studia mezi lety 1979-1981 ilustrovala svá slova zážitkem z jednoho hereckého cvičení:

dostupné z: https://www.bportugal.pt/sites/default/files/anexos/papers/ab201000_e.pdf [Citace: 23.6.2017]. Str. 11.

¹⁷⁴ LISTOPAD, Jorge. La Escuela Superior de Teatro: breve perfil. Op. cit. 170.

¹⁷⁵ Tamtéž.

¹⁷⁶ HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Op. cit. 167.

¹⁷⁷ Tamtéž.

¹⁷⁸ Rozhovor s Marií Emilií Castanheirou a Ruiem Lugartinhem. Op. cit. 168.

„Vzpomínám si na jednu moc hezkou věc s velkým klubkem vlny. Už nevím, jestli ho přinesl on, nebo jak se tam objevilo. Vzal to klubko a my jsme začali, jak to říct, chytili jsme se té vlny v jednom místě, a pak jsme ji chytili ještě v jiném bodě. A potom mezi mnou a dalším člověkem, podle způsobu, jakým jsme objevovali ten kousek vlny a jak jsme se pohybovali v prostoru, poznával, kdo je kdo, kdo bude hrát jakou roli. Osobnost, jakou jsem byla, charakter té druhé osoby, to zjistil z našeho způsobu zacházení s vlnou.“¹⁷⁹

Listopadovy hodiny byly velice komplexní. Studenti zde dělali všechno, co s přípravou inscenace souvisí – přestože se mohlo jednat například o studenty herectví, dostali se i k vytváření kostýmů, maskérství, cítili se dokonce být jakýmsi týmovými režiséry. Listopad zde působil spíš jako průvodce nebo dirigent. Poznatky z ostatních předmětů se v jeho hodinách propojovaly.¹⁸⁰

Také často studentům nabízel role ve svých projektech, ať už divadelních nebo televizních. V Portugalsku je velmi kladně vnímána jeho zásluha uvádění mladých talentů do profesionálního světa, kam by se jinak jen obtížně dostávali.¹⁸¹ Mladé talenty nevyhledával jen na divadelní univerzitě, ale i ve volnočasovém divadelním spolku při univerzitě technické, který počátkem osmdesátých let 20. století založil a téměř třicet let vedl. O tomto souboru bude pojednávat následující podkapitola.

6.2 TUT (Teatro da Universidade Técnica / Divadlo Technické univerzity)

Po Karafiátové revoluci vzniká v Portugalsku prostor pro otevřenou diskuzi a vyjadřování opozičních názorů, jež byly dlouho potlačovány pod pohružkou zásahů tajné policie, mučení a kárných táborů. Přestože revoluci nastartovala režimní opozice v armádě, záhy se ulice zaplnily běžnými lidmi a je vnímána jako výsledek veřejné mobilizace. Občanská angažovanost formovala nové státní a politické instituce.¹⁸² Po desetiletích striktně kontrolovaného sociálního života a omezené možnosti podílet se na politickém dění se nově nabytá svoboda stala základem formující se demokracie. Svoboda aktivizované občanské společnosti se ve druhé polovině sedmdesátých a v osmdesátých letech 20. století projevuje mimo jiné vlnou zakládání mnoha spolků a

¹⁷⁹ Tamtéž.

¹⁸⁰ Tamtéž.

¹⁸¹ Tamtéž.

¹⁸² FERNANDES, Tiago. *CIVIL SOCIETY AFTER DISTATORSHIP: A COMPARISON OF PORTUGAL AND SPAIN, 1970S-1990S*. [prod.] KELLOGG INSTITUTE. (Indiana) : The Hellen Kellogg Institute for International Studies, březen 2012. [Citace: 25.7.2017] dostupné z: <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/384.pdf> . Str. 1.

asociací s nejrůznějším zaměřením¹⁸³, jejichž aktivita by v diktátorském režimu byla tvrdě kontrolována, pokud by vůbec získaly povolení k existenci.

Jedním z mnoha spolků vzniklých v překotných porevolučních letech bylo i divadlo při lisabonské Technické univerzitě (*Universidade Técnica*), *TUT* (*Teatro da Universidade Técnica* / Divadlo Technické univerzity). Bylo založeno na podzim roku 1981 Jorgem Listopadem na pozvání tehdejšího rektora, Eduarda Arantes e Oliveiry, který chtěl umožnit studentům všeobecnější rozvoj, aby nebyli omezeni jen na obor svého studia. Skupinu podporoval i poté, co už jako rektor nepůsobil.¹⁸⁴

Nastiňme roli univerzitního divadla, jenž má v Portugalsku tradici sahající až do středověku. Novodobé univerzitní spolky byly ale zakládány od roku 1938, kdy v Coimbre, městě s jednou z nejstarších evropských univerzit, *Universidade de Coimbra* (založena 1290), vznikl soubor *TEUC* (*Teatro dos Estudantes da Universidade de Coimbra* / Divadlo studentů univerzity v Coimbre). Postupně pak byly zakládány další studentské spolky, v Coimbre i dalších univerzitních městech – Lisabonu a Portu. Tyto soubory byly, a dodnes jsou, důležitou součástí kulturního života země, například ze souboru *Grupo de Teatro de Letras* (soubor při filozofické fakultě *Univerzity v Lisabonu* / *Universidade de Lisboa*) vzešla generace divadelníků, jež v roce 1973 založila *Teatro da Cornucópia*¹⁸⁵, prestižní profesionální nezávislé divadlo.

V univerzitních městech působí vždy několik univerzitních divadelních spolků, patřit do jednoho z nich je běžnou součástí vysokoškolského studentského života. O jejich umělecké úrovni prohlásil František Listopad v rozhovoru pro Amatérskou scénu v roce

¹⁸³ Sdružení vznikala kolem různých témat: pracovní nebo profesní skupiny, kulturní, sportovní, ale také například rodičovské. (FERNANDES, Tiago. *CIVIL SOCIETY AFTER DISTATORSHIP: A COMPARISON OF PORTUGAL AND SPAIN, 1970S-1990S*. Op. cit. 182. Str. 9)

¹⁸⁴ Da FONSECA, Júlio Martín. *Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa)*. Lisboa : Universidade Aberta, Departamento de Educação e Ensino a Distância, Mestrado em Arte e Educação, 2012. Vedoucí diplomové práce Prof. Amílcar Martins, konzultantka Prof. Eugénia Vasques.

¹⁸⁵ Teatro da Cornucópia (zal. 1973) bylo jedním ze dvou nezávislých souborů založených v Lisabonu v první polovině sedmdesátých let 20. století (druhým souborem byla *A Comuna*, zal. 1975), které se vyhýbaly komerčním tendencím a zároveň nebyly poplatné politickému režimu. Činnost *Teatro da Cornucópia* ukončil v roce 2016 jeden z jejích původních zakladatelů, Luís Miguel Cintra (*1949), jenž také, po svých herecko-režijních začátcích, zastával po celou dobu u divadla funkci režiséra a dramaturga. Dle *The World Encyclopedia of Contemporary Theater* se poetika tohoto divadla opírala o tři hlavní představy „zaprvé, prvenství textu (vášnivá víra ve slovo, které konstruuje a dekonstruuje význam); zadruhé, divadlo jako analýza života ‚mučeného ideou pravdy‘ a smyslu ve světě; a zatřetí, divadlo které akceptuje a ukazuje svou vlastní divadelnost (divadlo ‚komické iluze‘)“. (SERÓDIO, Helena Maria. *Artistic Profile. The World Encyclopedia of Contemporary Theatre*. Vol. 1, Europe. Routledge: London and New York, 1994, reprint 1998, 1999, 2000. Stránky: 672-674. cit. str. 672. Dostupné v archivu TNDM II., kóta REF 32.1.)

1990, že „leží někde mezi profesionály a amatéry. Podle mého názoru je lepší a na vyšší umělecké úrovni než divadlo čistě amatérské.“¹⁸⁶ Univerzitní soubory si navzájem předvádějí svou tvorbu, vyměňují zkušenosti a účastní se různých workshopů na festivalech univerzitního divadla. Od Karafiátové revoluce můžeme jmenovat alespoň *BUC (Bienal Universitária de Coimbra / Univerzitní bienále v Coimbre)*, které probíhalo od roku 1978 (původně pod názvem *SITU – Semana Internacional de Teatro Universitário / Mezinárodní týden univerzitního divadla*) a především v průběhu osmdesátých let 20. století ve městě Coimbra, kde se nachází kromě nejstarší portugalské univerzity dva důležité univerzitní spolky – již zmiňované *TEUC* a *CITAC (Centro de Iniciação ao Teatro da Academia de Coimbra / Divadelní středisko akademie v Coimbre)*. V současnosti je nejdůležitějším festivalem univerzitních divadel lisabonský *FATAL (Festival Anual de Teatro Académico de Lisboa / Každoroční festival akademického divadla v Lisabonu)*, jehož první ročník proběhl v roce 1999. S těmito aktivitami je spojeno také vydávání časopisů, skrze něž dochází k inspiraci a výměně informací mezi jednotlivými spolky, výše zmiňované *TEUC* vydávalo mezi lety 1978-1988 *Teatrouniversitário*. Časopis festivalu *FATAL (Revista Fatal)*, který vychází každoročně od roku 2008, dává prostor pro zachycení reflexí a zážitků týkajících se univerzitního divadla, ale také historie současných univerzitních spolků.¹⁸⁷ Stejně jako festival *FATAL* úspěšně přetrvává do dnešních dnů, také tento časopis je s každým ročníkem festivalu stále vydáván, jak se můžeme přesvědčit na oficiálních stránkách festivalu, od roku 2014 se ale jmenuje *Jornal Fatal* a jeho součástí je i celý program festivalu.¹⁸⁸

V rámci Technické univerzity bylo *TUT* nejdéle nepřetržitě fungujícím divadelním seskupením, které je aktivní dodnes, přestože Technická univerzita jakožto samostatná instituce zanikla v roce 2013, kdy byla sloučena s *Universidade de Lisboa* (Univerzita v Lisabonu). Divadlo si ponechalo zkratku *TUT*, dnes ale znamená *Teatro Universitário da ULisboa*. Od počátku byl soubor veden v duchu euforické svobody porevolučních let. Zkoušet se začínalo od ledna roku 1982 a přihlásit se mohl každý, na rozdíl od ostatních univerzitních divadel se v *TUT* nekonala, a dodnes nekonají, žádná

¹⁸⁶ STREJČKOVÁ, Dagmar. Krátké zamyšlení s Františkem Listopadem. *Amatérská scéna*. Měsíčník pro otázky amatérského divadla a uměleckého přednesu. Praha: Panorama, 1990, číslo 12, strana 22. ISSN 0002-6786.

¹⁸⁷ Da FONSECA, Júlio Martín. Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa). Op. cit. 184. Str. 11-12

¹⁸⁸ Publicações. *FATAL: 18.ª Edição Festival Anual de Teatro Académico de Lisboa* [online]. Lisbon: Universidade de Lisboa [Citace: 1.12.2017]. Dostupné z: <http://www.fatal.ulisboa.pt/publicacoes.html>

výběrová řízení. Dalším specifikem spolku je snaha být celouniverzitním, zapojit se mohou jak studenti, tak profesori nebo výzkumní pracovníci školy, a spolek není ani svázán s konkrétní fakultou, jak je tomu u většiny ostatních lisabonských univerzitních divadel. Jako příklad můžeme uvést *Universidade de Lisboa* / Univerzitu v Lisabonu, na níž působí při právnické fakultě skupina *Cénico de Direito*, na fakultě psychologie *Ultimacto*, na medicíně *Catarse*, na přírodovědě *Fc-Acto*, filozofická fakulta má dva spolky – *ArTecC* a *Grupo de Teatro de Letras*, farmaceutická soubor *Tubo de Ensaio* a technický institut svou divadelní skupinu *GTIST/Grupo de Teatro do Instituto Superior Técnico*. *TUT* je vedený spolu s *GTFUL/Grupo de Teatro dos Funcionários da ULisboa*, tedy divadelní skupinou sestávající ne ze studentů, ale naopak zaměstnanců univerzity, přímo pod rektorátem a otevřený členům přicházejícím ze všech fakult.¹⁸⁹

Lekce byly od začátku vedeny nejenom Listopadem, ale také herečkou Clarou Joanou¹⁹⁰. Ta měla na starosti výuku herecké techniky, tedy pohybová, hlasová a dechová cvičení. Jorge Listopad byl uměleckým ředitelem a režisérem.¹⁹¹ Při setkáních, která probíhala dva večery v týdnu, pružně propojoval praktickou výuku s teoretickou. Scénografka a divadelní teoretička Graça Corrêa vzpomíná ve výročním bulletinu *TUT* na to, jak zkoušky probíhaly: „Z procesu umělecké práce si pamatuji, jak jsem přihlížela mnoha hereckým improvizacím [...], a Listopadovy dlouhé filozofické reflexe[...] o všem možném. Byl to vesmír, v němž se mísily ozvěny podvědomí s reálnými fakty, v němž byla evokována díla výtvarná, poetická, filmy, osobní pocity a přání.“¹⁹² Listopad, díky své schopnosti rychle odhadnout osobnost člověka, poznal při provádění hereckých cvičení a improvizčních situací zevrubně každého ze svých svěřenců. Role rozdělával tak, aby studentům seděly, ale zároveň pro ně byly výzvou a mohly je někam posunout.¹⁹³ Mnoho bývalých studentů vzpomíná na Listopadův význam ve formování jejich osobností a vidí ho jako jednoho ze svých nejdůležitějších životních učitelů, ať už v uměleckém, intelektuálním nebo čistě lidském směru.^{194;195} Eugénia Vasques, bývalá Listopadova studentka a současná divadelní teoretička a profesorka na *ESTC (Escola*

¹⁸⁹ Teatro. *Universidade de Lisboa*. [Online] © 2017 Universidade de Lisboa. [Citace: 11.11.2017] Dostupné z: <https://www.ulisboa.pt/info/teatro>.

¹⁹⁰ Clara Joana (*1941) je portugalská divadelní a filmová herečka.

¹⁹¹ Rozhovor s Nuno Cortezem, jedním z vedoucích členů divadelního spolku TUT. Lisabon, 10.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

¹⁹² CORREA, Graça. Eterno Segismundo. *Boletim TUT*. číslo 1, listopad 2011. Lisabon : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT. Str. 17.

¹⁹³ Rozhovor s Nuno Cortezem. Op. cit. 191.

¹⁹⁴ NUNES, João. A Estalagem Mirabolante. *Boletim TUT*. Lisabon: Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT, listopad 2011, číslo 1, str. 18.

¹⁹⁵ Rozhovor s Carlosem J. Pessoa. Op. cit. 157.

Superior de Teatro e Cinema / Vysoká škola divadla a filmu) ve svém referátu k zahájení akademického roku 2006/2007 citovala Listopadův názor, že „divadelní školy nejsou, už z definice, jednotného stylu, jediného vědění, jediné techniky, ale jsou to školy eklektické.“¹⁹⁶ Tento názor jsme zaznamenali už v jeho pedagogickém přístupu na *ESTC* (*Escola Superior de Teatro e Cinema* / Vysoká škola divadla a filmu) a je zjevné, že se jím řídil ve své pedagogické činnosti vždy, i v případě *TUT*. Sdílel se svými studenty znalosti, ale také zkušenosti a pohledy na svět a na divadlo. Součástí činnosti *TUT* byly i četné společné návštěvy představení, které rozvíjely uvědomělý a kritický pohled na divadelní umění.¹⁹⁷

Z touhy kolektivního tvoření a využití nabytých znalostí vyvstala první inscenace, dramatizace básně Konstantina Kavafise *À espera dos Bárbaros* (V očekávání barbarů), jež měla premiéru v květnu 1982. Příští rok v lednu skupina přijala další členy a bylo rozhodnuto, že nováčci se budou scházet ještě třetí den v týdnu, kdy jim starší členové souboru předávali zkušenosti získané předchozí činností.¹⁹⁸ Přestože tato setkání se dnes už nekonají, soubor si stále udržel auru otevřenosti a svobody, se kterou počátkem osmdesátých let vznikl. Právě možnost otevřené diskuze a svobodného vyjadřování byla v této době důležitým prvkem pro vznik aktivní občanské společnosti v nově se formující demokracii.

Zásadní byla i v celém procesu umělecké tvorby. Júlio Martín da Fonseca, nynější umělecký vedoucí *TUT*, který s Listopadem spolupracoval na mnohých dalších projektech a zažil ho i jako učitele na *ESTC*, v osobním rozhovoru autorce této práce v září 2015 sdělil, že vidí ve svobodě, kterou měli nejenom herci, ale i sám Listopad, jeden z nejdůležitějších aspektů univerzitního divadelního spolku. Listopad, dle Fonsecaových slov, *TUT* nepotřeboval, ale bylo pro něj místem, kde se nemusel starat o konvence, předpisy a programy, jako v profesionálních divadlech a jiných institucích. Mohl zde prý volně experimentovat a zkoušet věci, které by jinde nemohl. Zkrátka dělat, cokoli se mu zachtělo.¹⁹⁹

¹⁹⁶ VASQUES, Eugénia. *Apresentação de JORGE LISTOPAD, Abertura Solene do Ano Lectivo 2006-7*. Referát k zahájení akademického roku. Lisabon: 2006.

¹⁹⁷ Rozhovor s Carlosem J. Pessoa. Op. cit. 157.

¹⁹⁸ Da FONSECA, Júlio Martín. *Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa)*. Op. cit. 184.

¹⁹⁹ Rozhovor s Júliem Martínem da FONSECOU, bývalým Listopadovým studentem, v současnosti hercem a vedoucím spolku *TUT*. Lisabon, 17.9. 2015. [Rozhovor v archivu autorky].

Vzhledem k tomu, že Jorge Listopad byl v době vedení *TUT* již známý divadelní režisér, měl možnost přizvat ke spolupráci na jednotlivých inscenacích mnoho divadelních profesionálů.

Kromě herečky Clary Joany, s níž Listopad spolupracoval na několika inscenacích ještě předtím, než založil *TUT*, to byla například Gisela Cañamero, performerka a režisérka činoherního a hudebního divadla, která vytvořila hudební složku inscenace *Leoncio e Lena na Estalagem da Mirandolina*.²⁰⁰ Na produkci *Segismundo na Torre de Belém* zase spolupracovali režisérka, spisovatelka, scénografka a divadelní teoretička Graça Corrêa, povídkář António Fontinha, a spisovatelka a dramaturgyně Maria do Céu Ricardo.²⁰¹ V portugalských divadelních kruzích dobře známý technik Luís de Almeida osvětloval mnoho z Listopadových projektů, nevyjímaje ani ty s univerzitním divadlem. Jindy se o světla staral José Carlos Nascimento. Také malíř a scénograf Nuno Carinhas se s vedoucím spolku znal, než se začal podílet i na inscenacích *TUT*. S kostýmy pomohla Vera Castro a na hudbě se, kromě už zmíněné Gisely Cañamero, podíleli také Jorge Lima Barreto, Vítor Rua, Carlos Zíngaro²⁰² nebo zpěvačka Dulce Cabrita.²⁰³ Tanečník a choreograf angolského původu Bernad Gama na dvě inscenace (*Só... no quartir latin*, 2006 a *Os Cenci / Cenci*, 2008) s *TUT* také rád vzpomíná:

„Spolupráce s TUT byla velkou lekcí, profesor Listopad, se svým citem pro detail, dělal neviditelné viditelným a vstúpil těmto hercům vnitřní náklonnost k divadelnímu umění, aby jim dal možnost zkoumat velmi různorodé aspekty.

Hltal jsem jeho slova a naučil se slyšet ticho a vnímat nehmotné.“²⁰⁴

Listopadova osobnost samozřejmě přitáhla na představení i kritiku, a přestože se nejedná o profesionální soubor, vysloužil si v průběhu své činnosti mnohou chválu, inscenace na motivy Chaucerovy povídky *Žena z Bathu* s názvem *Doce Inimigo* dostala dokonce tři ocenění *Associação Portuguesa de Críticos de Teatro* (Portugalské asociace

²⁰⁰ CAÑAMERO, Gisela. 30º Aniversário do Teatro da Universidade Técnica. *Boletim TUT*. číslo 1, listopad 2011. Lisabon : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT. Str. 17.

²⁰¹ CORREA, Graça. Eterno Segismundo. *Boletim TUT*. číslo 1, listopad 2011. Lisabon : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT. Str. 17.

²⁰² Da FONSECA, Júlio Martín. *Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa)*. Op. cit. 184. Str. 30.

²⁰³ Tamtéž. Str. 36.

²⁰⁴ GAMA, Bernardo. Tive a Grande Sorte... *Boletim TUT*. číslo 1, listopad 2011. Lisabon : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT. Str. 15.

divadelních kritiků); za kostýmy, herecký objev a celkovou kvalitu.²⁰⁵ Univerzitní divadlo se také pravidelně účastní divadelních festivalů v Portugalsku, ale podívalo se i do zahraničí, například do francouzského Grenoblu (1991), španělské Pontevedry (1996), ale i do Bratislavy (1992) nebo Olomouce (2001).²⁰⁶

V Bratislavě se TUT představilo v roce 1992 na studentském festivalu *Istropolitana projekt* dramatizací textů Konstantina Kavafise, Franze Kafky, Gabriela Garcii Marqueze a Jorge Listopada, představení se jmenovalo *Marques & Companhia II*. V Olomouci to bylo roku 2001 na festivalu *Poezie bez hranic* inscenací na motivy Popelky, pohádkové hry Roberta Walsera. Portugalský název inscenace zněl *Gata Borralheira*.²⁰⁷ Zmínku o olomouckém vystoupení si můžeme přečíst v archivu stránek festivalu, kde je o něm psáno, že portugalsky hrané představení bylo „nejen krásné ale také vysoce symbolické“ a sklídilo spontánní potlesk i přes jazykovou bariéru.²⁰⁸ Kritickou reflexi těchto inscenací se ale najít nepodařilo.

Listopad zval členy spolku také ke spolupráci na svých profesionálních projektech, ať už byly v divadle nebo televizi. A přestože cílem nikdy nebylo přetáhnout studenty technických oborů k divadlu, minimálně dvakrát se to stalo; režisér Carlos Pessoa založil vlastní alternativní divadélko *Teatro da Garagem*, které také umělecky vede, a bývalý student farmacie, nyní významný herec, jenž se ukázal mimo jiné i v portugalském národním divadle, Júlio Martín da Fonseca, byl v *TUT* od prvního dne a v roce 2008 převzal Listopadovu roli uměleckého vedoucího souboru.

²⁰⁵ Da FONSECA, Júlio Martín. Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa). Op. cit. 184.

²⁰⁶ Tamtéž.

²⁰⁷ TUT. Historia do TUT. *Boletim TUT*. Listopad 2011, číslo 1. Str. 5-9. Cit. str. 7.

²⁰⁸ PLUHÁČEK, Martin. Olomoucký festival poezie začal vlastně už na konci minulého století. *Festival Poezie bez hranic*. [Online] (2001). [Citace: 29. červenec 2017.] <http://www.poetry.cz/Asp/doc1.asp?IDFD=71&IDDoc2=4&IDDoc=3&ROK=2001>.

7 Žurnalistika

Třetí důležitou činností, skrze niž měl Jorge Listopad vliv na portugalský divadelní život, byla jeho aktivita novinářská. Jak již bylo popsáno dříve, novinářina Listopada provázela celým životem. Po spoluzaložení *Mladé fronty* vedl její kulturní rubriku, do Francie odcestoval jako redaktor časopisu *Parallèle 50*, a tak není divu, že jen co se naučil portugalsky, začal přispívat do místních periodik.

7.1 Portugalská periodika

Na jeho oficiální facebookové stránce se můžeme dočíst, že se jednalo především o noviny *O Comércio do Porto*²⁰⁹, *Diário de Lisboa*, *Expresso*, *Diário de Notícias*²¹⁰ a kulturní čtrnáctideník *Jornal de Letras, Artes e Ideias*.²¹¹

7.1.1 Comércio do Porto

V rozhovoru pro *Jornal I* v roce 2012 Listopad uvedl: „*třetí měsíc* [svého života v Portugalsku] jsem už spolupracoval s ‚*O Comércio do Porto*‘, na příloze, jež byla ve své době velice známá, ‚*Estrada Larga*‘, která psala o kultuře. Už jsem psal v portugalštině, kterou mi opravovala moje žena a částečně také Eugénio de Andrade²¹², jenž byl mým přítelem.“²¹³ V lisabonském novinovém archivu toto periodikum k dispozici nebylo, není proto možné tato Listopadova slova podložit skutečnými články.

²⁰⁹ *O Comércio do Porto* se už v současnosti nevydává, ale v době svého zániku v roce 2005 byly tyto noviny s více než 150letou tradicí nejstaršími v kontinentálním Portugalsku. Byly ovšem založeny jako alternativa k ostatním, více či méně zpolitizovaným, médiím metropole portugalského severu, a snažily se o inovátorský a co nejsvobodnější přístup. (Comércio do Porto. *Arquivo Municipal Sophia de Mello Breyner*. [Online] Câmara Municipal de Vila Nova de Gaia. [Citace: 29.2.2016.] arquivo.cm-gaia.pt/creators/13983/.)

²¹⁰ *Diário de Lisboa* se dnes již nevydává, ale v minulém století se jednalo o důležitý deník. Podobně týdeník *Expresso* byl a dodnes zůstal čteý napříč celým Portugalskem (v roce 2007 byl nejprodávanejším periodikem). *Diário de Notícias* je také významným portugalským deníkem, dle Anabely Carvalho, docentky komunikačních studií, je jedním z pouhých dvou „kvalitních“ deníků prodáváných v celém státě.

(*Portugal: Media System*. CARVALHO, Anabela. [editor] W. Donsbach. Oxford, UK and Malden: Wiley-Blackwell, 2010, The International Encyclopedia of Communication, Sv. VIII, stránky 3820-3822. DOI: 10.1111/b.9781405131995.2008.x.)

²¹¹ LISTOPAD, Jorge. Jorge Listopad - Página oficial do escritor e encenador Jorge Listopad [Facebook]. *Facebook*. [Online] [Citace: 10.1.2016.] https://www.facebook.com/pg/JorgeListopad/about/?tab=page_info.

²¹² Eugénio de Andrade (1923-2005) byl jeden z nejvýznamnějších a nejpřekládanějších portugalských básníků současnosti.

ALEXANDRE, Richardo. Uma biografia de Eugénio de Andrade. *RTP ensina*. [Online] [Citace: 7. listopadu 2017] <http://ensina.rtp.pt/artigo/um-biografia-de-eugenio-de-andrade/> (Průvodní článek k video reportáži z roku 2001)

²¹³ Jorge Listopad: „O teatro é uma sedução erótica que sempre se quer“. *Jornal I*. [Online] Lisabon: 19.5.2012. [Citace 7. listopadu 2017] Dostupné z: <https://online.sapo.pt/472501>

7.1.2 Diário de Lisboa a Expresso

Obdobná je situace s novinami *Diário de Lisboa a Expresso*, které také v archivu nebyly dostupné. I o nich umělec mluví ve výše zmiňovaném rozhovoru, když říká, že v Portugalsku zřejmě nejsou noviny, do kterých by něco nenapsal. „...*Počátky novin ,Expresso‘, ,Diário de Lisboa‘, až do posledního čísla, výborné noviny, v nichž jsem měl denní rubriku...*“²¹⁴ Kritiky z let 1980-81 pro *Jornal Expresso* sloužily pro lingvistickou analýzu Listopadova stylu psaní, jež byla provedena v textu *A Palavra Sobre A Palavra ou A Crítica da Crítica*.²¹⁵ Tento text tedy potvrzuje Listopadovu spolupráci s tímto periodikem na počátku osmdesátých let.

7.1.3 Diário de Notícias

V rozhovoru pro *Jornal I* z roku 2012 Listopad pokračuje dalšími novinami: „...*Diário de Notícias‘ se sloupkem, který se jmenoval ,Secos e Molhados‘ [Suché a Mokrý]“ a tento název pak vysvětluje: „‘suché a mokré‘ byly malé regionální obchůdky, především na jihu Portugalska, které prodávaly všechno, suché i mokré.*“²¹⁶ Obdobně jeho sloupek, rozdělený obvykle zhruba do čtyř očíslovaných odstavců, každý s vlastním nadpisem, byl sbírkou různorodých postřehů a komentářů, které se vztahovaly k životu kulturnímu i zcela běžnému.

Jeho spolupráce s *Diário de Notícias*, měla ale zřejmě příležitostnou formu již od roku 1970. V prvním lednovém výtisku tohoto roku vyšel jeho článek o herectví Joãa Perryho²¹⁷ v inscenaci *Pecado de João Agonia*²¹⁸, v jehož úvodu píše o „*nečekaném pozvání*“ jež se mu dostalo, aby psal „*s větší či menší pravidelností a naprostou svobodou o inscenacích sezóny*“. Vysvětluje zde, že jakožto režisér nemůže inscenace nahlížet a hodnotit globálně a zařazovat je do současného divadelního kontextu země, neboť je jeho součástí. Volí proto cestu „*skrze konkrétní problémy a fenomény zjišťovat směřování sezóny, vytvářejíce z různých mikrokosmů nakonec jediný svět.*“ Jako příklady těchto fenoménů uvádí hereckou práci konkrétního herce (jako je tomu

²¹⁴ Tamtéž.

²¹⁵ RICARDO, Maria do Céu a NÉRY, Maria Manuel. *A Palavra Sobre A Palavra ou A Crítica da Crítica*. Lisabon: Centro de documentação e investigação teatral, 1989. ISBN: 9729370028.

²¹⁶ Jorge Listopad: „O teatro é uma sedução erótica que sempre se quer“. Op. cit. 213.

²¹⁷ João Perry (*1940) je portugalský herec a režisér. Už od svých dvanácti let hrál v Národním divadle, později získal stipendia na tvorbu v USA, kde začal také režisovat.

²¹⁸ *Pecado de João Agonia*, drama portugalského spisovatele Bernarda Santarena (19.11.1920-31.8.1980), uvedené v Národním divadle (souborem Aménile Rey Colaço, který v té době Národní divadlo provozoval). Premiéra: 12.11.1969. Informace o inscenaci dostupné z online databáze divadla v Portugalsku, *CET base – Teatro em Portugal*. © 2000-2017. URL: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Espectaculo&ObjId=2061> [1.12.2017]

v případě tohoto článku) v kontextu jediné inscenace případně i jeho předchozí tvorby anebo způsob zacházení se zvukem v (jiné) konkrétní inscenaci.²¹⁹

V průběhu sedmdesátých let 20. století tyto své občasné sondy do divadelního života zřejmě doplnil výše zmiňovaným sloupkem *Secos e Molhados*, jenž počátkem osmdesátých let již vycházel pravidelně, zhruba jednou týdně.

Výzkum v lisabonském novinovém archivu objevil v *Diário de Notícias* z prvního čtvrtletí roku 1990 ale už pouze jeden Listopadův článek, který se ovšem nevěnoval kultuře, ale situaci v porevolučním Československu,²²⁰ z čehož můžeme usuzovat, že v této době již autor nepsal svůj pravidelný sloupek pro tyto noviny, ani své někdejší divadelní reflexe.

7.1.4 Jornal de Letras, Artes e Ideias

Tento systematický, leč značně povrchní, výzkum²²¹ potvrdil také větší počet divadelních recenzí a komentářů v číslech časopisu *Jornal de Letras, Artes e Ideias* z roku 1990. O deset let později už nebyly nalezeny žádné recenze, ale Listopadovy názory na kulturní život se stále objevují, jeden takový článek byl nalezen i v roce 2010. Pravděpodobně již od osmdesátých let²²² můžeme v každém čísle tohoto kulturního periodika najít také kratičký sloupeček s nadpisem „A Fechar...” („Na závěr...“), který je ale všeobecně nazývaný *Coelhinho* (Králíček), protože se jedná o komentář, často ironický, k tématům současného čísla časopisu či z běžného života, který je psaný er-formou jako myšlenky králíčka. Jednoduše kreslený obrázek králíka je také součástí grafiky jasně rámuující tento příspěvek, který se vždy nacházel na konci časopisu. Tyto komentáře se v *Jornal de Letras, Artes e Ideias* soustavně objevují až do prvních měsíců roku 2015.

Analytický text z roku 1989 srovnávající divadelní kritiky Jorge Listopada a Carlose Porta²²³, *A Palavra Sobre A Palavra ou A Crítica da Crítica*²²⁴, využívá Listopadovy

²¹⁹ LISTOPAD, Jorge. João Perry no “Pecado de João Agonia”. *Diário de Notícias*. Lisabon: 1. Ledna 1970. Ročník 106. Str. 23

²²⁰ V prosinci 1989 Listopad doprovázel portugalského prezidenta Mária Soarese při návštěvě Prahy.

²²¹ V rámci výzkumu bylo prohlédnuto vždy zhruba dvacet prvních čísel každého desetiletí Listopadova života v Portugalsku.

²²² V rámci výzkumu byla prohlížena čísla časopisu *Jornal de Letras, Artes e Ideias* z roku 1980, kde ještě nebyly nalezeny žádné Listopadovy články, a poté z roku 1990, kde se již objevují jak recenze, tak i sloupeček *Coelhinho*, který se zdá být již od prvního čísla běžnou součástí. Usuzujeme tedy, že jeho počátky sahají do osmdesátých let 20. století.

²²³ Carlos Porto (1930-2008) byl portugalský divadelní kritik (jeden ze zakladatelů asociace kritiků, *Associação Portuguesa de Críticos de Teatro*), spisovatel a historik.

kritiky pro *Jornal de Letras* z let 1985-7, a potvrzuje tedy, že už v této době pro časopis kritiky psal. Text pracuje i s kritikami pro deník *A Luta*²²⁵ z let 1975-6. Kritiky z obou periodik byly dohledány v lisabonském novinovém archivu a některé z nich použity pro analýzu, jež tvoří druhou část této kapitoly.

7.2 Divadelní kritiky

Maria Emilia Castanheira, bývalá Listopadova studentka, při rozhovoru vedeném autorkou této práce v září 2015 vysvětlovala, že pro jejího bývalého učitele je v divadle důležité vidět komplexní, dobře odvedenou a prezentovanou práci, ale také všimnout si maličkých nedokonalostí. Tyto detaily prý podle něj poukazují na pomyslný rub inscenace – proces jejího tvoření. Jen díky nim může výsledek skutečně pochopit, rozeznat dobré od špatného a porozumět tomu, co se skrývá za konkrétními nedostatky. Z tónu, kterým píše, je dle jejích slov poznat, do jaké míry se mu představení líbilo. Na základě kulturního zážitku tvoří osobité autorské texty, které mají gradaci a vysílají lidem srozumitelné signály.²²⁶

Představení, které viděl, hodnotí vždy nejprve jako celek. Snaží se pojmenovat, jaké měl režisér a soubor možnosti – na základě zvoleného textu či v konkrétním prostoru – a poté popisuje, jaký přístup si tvůrci zvolili. V recenzi s názvem *Impromptu Estético* například píše:

„Nuno Carinhas, [...], výběrem Lorcova takzvaného menšího kusu, **Láska dona Perlimplína a vášnivost Belisina**, jemuž jsou ale vlastní poetická přesnost a vzácná a delikátní dramatika, měl v rukou, kromě ostatních dobrých karet, toto eso. [...] V Sala Polivalente [tzv. „víceúčelový sál“] do CAM (Gulbenkian)²²⁷ měl mladý režisér tedy od

Morreu o crítico de teatro e dramaturgo Carlos Porto. *Guia dos Teatros* [online]. Lisbon: Guia dos Teatros, 31. 10. 2008 [Citace: 13. 11. 2017]. Dostupné z: <http://guiadosteatros.blogspot.cz/2008/10/morreu-o-critico-de-teatro-e-dramaturgo.html>

Byl také Listopadovým přítelem, spolupracovali spolu na inscenaci *Fábrica Sensível* (1996), jež vycházela z Portova textu.

²²⁴ RICARDO, Maria do Céu a NÉRY, Maria Manuel. *A Palavra Sobre A Palavra ou A Crítica da Crítica*. Lisboa : Centro de documentação e investigação teatral, 1989. ISBN: 9729370028.

²²⁵ *A Luta* byl deník založený v roce 1975, jenž byl také prvním relativně nezávislým periodikem, jež nebylo prokomunisticky orientováno. S počátkem jeho vydávání začíná po revoluci tedy i svoboda tisku v Portugalsku. Deník však brzy opět zanikl.

DELLINGER, Dieter. *Jornal "a Luta" – Editorial. Jornalblog A Luta*. [Online] 8.5.2004 [Citace: 7.11.2017] Dostupné z: <http://alutablog.blogs.sapo.pt/15486.html>

²²⁶ Rozhovor s Marií Emilií Castanheirou, bývalou Listopadovou studentkou, a Ruiem Lugartinhem, jeho přítelem. Lisbon, 25.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

²²⁷ Nadace Calouste Gulbenkian v Portugalsku podporuje kulturu a vzdělávání. Více viz pozn. 144.

počátku výbornou a rozmanitou karetní partii. Zvolil si ale karty magické, komunikační. A odtud pramení ona známá nevyrovnanost v této inscenaci...“²²⁸

Nastínění režijního pojetí nebo svého celkového pocitu z inscenace ho vede k detailnějšímu prozkoumání momentů, jež vnímá jako klíčové. Může to být hlubší analýza jednoho hereckého výkonu, jako například v recenzi *GG de BB*, kde hodnotí inscenaci Brechtova dramatu *Život Galileiho*,²²⁹ jehož „život a životnost závisí téměř výhradně na režisérovi, jeho strategickém vybavení, a na hercích, především na herci v roli Galileiho“²³⁰, jak to vnímá samotný Listopad. Zřejmě proto také analyzuje hereckou práci protagonisty. Nejprve si představuje, jak asi vypadaly poslední měsíce života tohoto herce, jak studoval text, hledal předlohu a zkoušel s režisérem, poté hodnotí výsledek, který sledoval v divadle:

*„Divoký, vždy fyzicky na scéně, João Vasco zašel tak daleko, jak jen momentálně mohl: převážil Galilea k potutelnosti, jako by nevěřil tomu, co skrývá: vědeckou a kulturní revoluci. Celá benátská ulice, především ta, z něj dělá sympatického podvodníka. Příchod pravdy, pomalý, nepřiměřený, jen ve druhé půlce, kdy je text explicitní. Tady se postava zhušťuje, monolog Joãa Vasca v osmé scéně je excelentní, zlepšuje se jeho dikce i produkce hlasu, na moment pak dokonce nedokáže kontrolovat každé slovo ani všechny detaily situace a je, celkově, Galileem.“*²³¹

Jindy se ale věnuje například jednotlivým problémům, jimž se konkrétní režijní pojetí nedokázalo ubránit, jako je tomu v recenzi inscenace *Os Negros (Černoši)*²³² podle textu Jeana Geneta, kde vnímal nedostatečnou důvěru v sílu energie slova a přílišnou vášnivost až melodramatičnost některých hereckých výkonů (ovšem nejmenuje konkrétní herce, pouze vysvětluje, že tímto stylem herectví se někdy ztrácí neutralita a ambivalence „dábelské“ hry, jež je v textu přítomna). Těmto dvěma nedostatkům věnuje několik odstavců, zatímco všem ostatním složkám inscenace pak pouze kratičkou zmínku:

²²⁸ LISTOPAD, Jorge. Impromptu Estético. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 236. 12. ledna 1987. Str. 17

²²⁹ TEC – Teatro Experimental de Cascais, duben 1986, informace o inscenaci dostupné z online databáze divadla v Portugalsku, *CET base – Teatro em Portugal*. © 2000-2017. URL: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Espectaculo&ObjId=4006> [30.11.2017]

²³⁰ LISTOPAD, Jorge. GG de BB. *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. Ročník VI, číslo 222, 6. října 1986, str. 20.

²³¹ Tamtéž.

²³² Teatro do Século, 16.7.1986-24.8.1986, režie: Rogério de Carvalho, informace o inscenaci dostupné z online databáze divadla v Portugalsku, *CET base – Teatro em Portugal*. © 2000-2017. URL: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Espectaculo&ObjId=5048> [30.11.2017]

„Inscenace tedy selhává po strategické stránce, i když i toto částečné selhání ctí mladé portugalské divadlo, podávané s nadšením a talentem všech přítomných herců, techniků, režiséra. Kolektivu.“²³³

Ať už píše o oněch vybraných momentech nebo o inscenaci jako celku, je vždy korektní, často uvádí kontext, ale neslevuje tím ze svého osobního názoru, který otevřeně přiznává. Jak již bylo zmíněno s odkazem na rozhovor s Marií Emíli Castanheirou, jeho hodnocení bývá poměrně expresivní, a tak čtenář rychle pochopí, co si autor skutečně myslí. V recenzi s názvem *Esparella do século XVII*²³⁴ o herci Rui Mendesovi otevřeně říká, že se do souboru dostal „z naprosto jiných míst s jinými zkušenostmi“, a tak „pracovat s ním bylo, pro některé, dost náročné“.²³⁵ Jindy, v recenzi inscenace *Quase por acaso uma mulher* (český název dramatu *Téměř náhodou žena: Elisabetta*),²³⁶ přiznává, že není „bezpodmínečným fanouškem“ textů Dária Fo, a o tomto konkrétním dramatu píše, že je to „[...] dílo složené, nečisté, nicméně ne **otevřené** v technickém smyslu slova – otevřené pouze všem větrům, vkusům, myšlenkám, svatbám, zaalpským aktualitám (ne vždy vhodným v Portugalsku) [...]“. Přestože se mu zjevně celá inscenace příliš nelíbila, chválí zde některé herecké výkony, například „*Júlia Correia statečně opustila svou roli. Připadalo mi, že přepracovala sebevědomou Martu podle svého stylu, svého humoru, pro své gymnastické a expresivní tělo, že vytvořila kategorii tropu s vlastním významem.*“²³⁷

Kromě samotného zhodnocení představení přidává většinou i další související myšlenky a názory podložené rozsáhlými znalostmi z oblasti literatury, divadla, historie a kultury vůbec, a to jak portugalské, tak i zahraniční. O historickém kontextu dramatu píše způsobem, jako by daného autora osobně znal a věděl, co při psaní prožíval. To činí jeho texty velice čtivé, a zároveň je tímto způsobem i nepříliš zaujatý čtenář nenásilně

²³³ LISTOPAD, Jorge. A estratégia de „Os Negros“. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 212. 28. července 1986. Str. 20.

²³⁴ Jedná se o recenzi inscenace *A Mulher do Campo* (*Panička z venkova*, William Wycherley), Teatro da Cornucópia, 26.11.1986-4.4.1987 – hráno postupně v různých městech (Lisabon, Coimbra, Porto, Braga a nakonec opět Lisabon), režie: Luís Miguel Cintra. Jak již bylo popsáno dříve, toto divadlo je předním nezávislým souborem. Informace o inscenaci dostupné z online databáze divadla v Portugalsku, *CET base – Teatro em Portugal*. © 2000-2017. URL: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Espectaculo&ObjId=3420> [30.11.2017]

²³⁵ LISTOPAD, Jorge. *Esparella do séc. XXVII*. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 235. 5. ledna 1987. Str. 18.

²³⁶ Casa da Comédia, 12.3.1986-27.4.1986, režie: Castro Guedes, informace o inscenaci dostupné z online databáze divadla v Portugalsku, *CET base – Teatro em Portugal*. © 2000-2017. URL: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Espectaculo&ObjId=2716> [30.11.2017]

²³⁷ LISTOPAD, Jorge. *Belinha ou a atenção distraída*. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 195. 31. března 1986. Str. 6.

vzděláván. Příkladem může být část již dříve citované recenze inscenace Brechtova *Života Galileiho*²³⁸:

*„[...]také je odměnou za taktiky a praktiky hrdiny ne-hrdiny, nechtěné nutnosti, nových morality. Neříkám: nové morality. Používám plurál, který byl Brechtovi tak milý, jediná odchylka, ale cenná, od jeho přesvědčení. Přiznávám, že mám obecně rád, a tady obzvlášť, jeho temné hlubiny, když se zjevují formou jisté patetičnosti v jeho dilech. [...]”*²³⁹

Na potenciálního diváka také působí svými postřehy o publiku samotném. Krátce po Karafiátové revoluci, kdy si divadlo procházelo diváckou krizí, věnoval ve svých recenzích nejeden odstavec popisu této situace. Mluví například o ironii toho, že porevoluční představení kvalitou převyšuje inscenaci dramatu stejného autora v provedení totožné divadelní skupiny před revolucí, téma je obdobně naléhavé, a přesto je v sále znatelně méně diváků.²⁴⁰ Nepřímo tak nabádá čtenáře, aby na divadlo nezaněvřel, neboť, jak píše dále, přestože divadlo v této době už nemusí metaforicky vyjadřovat protirežimní tendence, má stále co sdělit.²⁴¹ Jindy poukazuje na poněkud nevhodné chování mladíků, které potkává před představením močit na zeď divadla. I o takové události je ale schopný mluvit víceméně objektivně, bez citového zbarvení. Prostě ji popisuje, jako by ji neutrálně přijímal jako součást celého večera:

*„Mladíci, možná proto, že jsou ve skupinkách, nebo vzrušením z toho, že jdou do divadla v noci, močí na pevné zdi divadla García de Resende. Jednotlivá slova a výkřiky doprovázejí akt křtu. Stejně jsou slyšet i v polovině představení, když se znovu rozsvítí světla. Výkřiky nervózní, trochu hrubé, které protagonisté v průběhu své práce vnímají jako negativní element, ale které vlastně ani jednou nebyly nepřátelské.”*²⁴²

Že je obecnost pro něj nedílnou součástí divadelní události je ale cítit i tam, kde se ho nesnaží nijak ovlivnit a vzdělávat. V jeho divadelních reflexích najdeme totiž například i tipy, jak se do divadla dostat a kam si sednout, abychom měli co nejlepší estetický

²³⁸ *Gallileu Galilei*. TEC – Teatro Experimental de Cascais, duben 1986, informace o inscenaci dostupné z online databáze divadla v Portugalsku, *CET base – Teatro em Portugal*. © 2000-2017. URL: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Espectaculo&ObjId=4006> [20.3.2017]

²³⁹ LISTOPAD, Jorge. GG de BB. Op. cit. 230.

²⁴⁰ LISTOPAD, Jorge. Português, escritor, 47 anos... dos quatro caminhos. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. Číslo 180, 1. dubna 1976, str. 13.

²⁴¹ Tamtéž.

²⁴² LISTOPAD, Jorge. O Proprietário Puntila e Seu Criado Matti (de Brecht). [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. Číslo 108, 7. ledna 1976, str. 13.

zážitek. Jeden z odstavců recenze inscenace *Ah Q* (*A Q*, Bernard Chartreux a Jean Jourdheuil)²⁴³ nese název *Průvodce pro diváka* a začíná větami:

„Z Rata [stanice metra] ulicí *Rua da Escola Politécnica*, první doprava. V sále vám radím, moji, tímto privilegovaní, čtenáři, abyste se umístili na lavici vpravo; z tohoto úhlu je díky různým odstínům světla a formátu hor [kulisy], a dokonce i díky provedení hereckých nárazek, představení nejdokonalejší, ve smyslu magie.“²⁴⁴

Vyjadřuje se také k cenám vstupenek. Dozvídáme se například, že nesouhlasí s filozofií vstupného zdarma, neboť oboustranná zodpovědnost – ze strany diváka i umělce – vzniká až v momentě, kdy obecenstvo platí, i kdyby to měla být částka pouze symbolická.²⁴⁵

O divadle je schopný napsat i ve chvíli, kdy se vlastně vůbec nehrálo. Článek pak může být na pomezí reportáže a povídky o tom, jak se do divadla chystal, nemohl ho v neznámé čtvrti najít a nakonec zjistil, že se estetického zážitku toho večera, z důvodu nemoci herečky a nedostatečného zájmu ze strany publika, bohužel nedočká.²⁴⁶ Na tomto příkladu je vidět jeho přístup – recenzované představení bere především jako svůj osobní zážitek, který zprostředkovává čtenářům se vším všudy: svými znalostmi a očekáváními, prostředím, ostatními diváky a nakonec samozřejmě i inscenačním provedením.

Díky svým znalostem a zkušenostem dokáže zasadit jednotlivé inscenace do širokých souvislostí a poskytnout běžnému čtenáři, na kterého noviny cílí, nejen informace bezprostředně s inscenací související, ale také podložené názory na portugalský divadelní život jako celek. Například v porevoluční době druhé poloviny sedmdesátých let 20. století, kdy v Portugalsku probíhá divadelní decentralizace, poukazuje na fakt, že tento proces se neodehrává pouze na úrovni státu, ale i v rámci samotného Lisabonu se divadelní život rozšiřuje z centra také do okrajových částí města.²⁴⁷

²⁴³ Teatro da Cornucópia, premiéra: 5.3.1976, režie: Luís Miguel Cintra, informace o inscenaci dostupné z online databáze divadla v Portugalsku, *CET base – Teatro em Portugal*. © 2000-2017. URL: <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Espectaculo&ObjId=932> [20.3.2017], recenze v periodiku *A Luta*, 16.3.1976, s. 13

²⁴⁴ LISTOPAD, Jorge. Sombras Chinas sobre a Cornucópia. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. 16. března 1976, str. 13.

²⁴⁵ LISTOPAD, Jorge. O Proprietário Puntila e Seu Criado Matti (de Brecht). Op. cit. 242.

²⁴⁶ LISTOPAD, Jorge. Uma Canção sem Pão. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. Číslo 170, 20. března 1976. Str. 17.

²⁴⁷ LISTOPAD, Jorge. A Sombra de um Franco-Atirador. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. 21. února 1976. Str. 13.

7.3 Struktura textů

Podíváme-li se na formální uspořádání novinových textů, zjistíme, že komplexnější články často dělí podle jednotlivých myšlenek, které pak strukturuje jako výčet, v němž každý bod i formálně pojmenovává (a), b), c)...,1.,2.,3. ..., k počáteční tezi přidá odstavce s názvem „antiteze“ a „syntéza“, atp.). Toto rozdělení je pak uplatněno i po grafické stránce, pojmenování jsou použita jako podnadpisy pro jednotlivé odstavce. Taková koncepce působí uspořádaně a přehledně, a celý článek se může od ústředního tématu odklánět různými směry, i asociativně. Čtenář má možnost utvořit si vlastní cestu provazující jednotlivé myšlenky a názory, autor sám mu neukazuje, kudy by jeho uvažování mělo vést. Zároveň je tato forma psaní poměrně efektivní – do stručného článku se vejde několik jasných postřehů, jež ale nutně netvoří jeden plynule soudržný text. Uceleného dojmu je pak v některých případech dosaženo krátkým úvodem a závěrem, případně pouze vnitřním vztahem všech prvků k ústřednímu tématu a sjednocující grafikou.

Hutnost je patrná i v titulcích, které píše ve velmi kondenzované formě. Z jejich analýzy, kterou provedla Maria do Céu Ricardo, vyplývá, že často používá pouze podstatné jméno, častěji doplněné ještě o přídavné. Ricardo píše, že titulky naznačují hlubší smysl a hrává si v nich s termíny, jež mají vzdálené významy, čímž navozuje určité napětí a poutá tak čtenářovu pozornost. Také uvádí, že Listopad díky formální představivosti dokáže srozumitelně a stručně artikulovat podstatu věci, zároveň ale mají jeho texty vždy výrazně poetický charakter. Využití slov je imaginativní a kreativní, často používá také rétorické figury.²⁴⁸

V porovnání s texty ostatních kritiků, působí ty Listopadovy skutečně téměř až jako samostatné umělecké dílo. Ať už se jedná o nadpisy, které jsou, jak zanalyzovala Maria do Céu Ricardo, často trefnou slovní hříčkou, anebo pokud jde o samotný text, který má neotřelou kompozici a svou podstatou souzní s tónem nadpisu.²⁴⁹

²⁴⁸ RICARDO, Maria do Céu a NÉRY, Maria Manuel. *A Palavra Sobre A Palavra ou A Crítica da Crítica*. Op. cit. 224. Str. 51-53.

²⁴⁹ Tamtéž. Str. 53.

8 Závěr

Na základě rozsáhlé rešerše v Lisabonu, Praze a částečně také v Brně byly poskládány střípky různých zdrojů, aby vznikl stručný ucelený divadelní portrét Jorge Listopada. Jeho divadelní aktivity zasahují do tří oblastí – režie, pedagogiky, žurnalistiky –, podle kterých byla tato práce členěna.

Z divadelních recenzí se podařilo vystopovat a popsat hlavní rysy Listopadovy režijní poetiky, která si v Portugalsku vysloužila několik ocenění tisku i kritiky. Odhalili jsme důležitý inspirační zdroj, E. F. Buriana, který tuto poetiku výrazně ovlivnil. Podobně jako on, přistupoval Listopad k režii jako k tvorbě samostatného díla, kombinoval různé texty, propojoval je, aby ukázal odlišné pohledy na zvolené téma. Na scénu umisťoval univerzální objekty, které díky herecké akci nabývaly různých významů. Obzvláště neobvyklé v Portugalsku bylo inscenování v nedivadelních prostorech. Pro obdobné experimentální postupy byl v osmdesátých letech pověřen vedením studiové scény lisabonského národního divadla, ale spolupracoval také s mnohými menšími progresivními soubory.

Některá z ocenění patřila také inscenacím univerzitního spolku TUT, který Listopad založil v roce 1981. Tento soubor byl umělcovou srdeční záležitostí. Z rozhovorů s bývalými studenty vyšlo najevo, že je zde seznamoval s divadelní teorií i praxí, ale také rozvíjel jejich osobnosti. Tímto způsobem nevedl lekce pouze v univerzitním divádélku, ale také na první portugalské divadelní vysoké škole, kde byl od poloviny sedmdesátých let 20. století pedagogem, v osmdesátých a devadesátých letech také administrativním ředitelem.

Stejně jako se osobnost tohoto českého rodáka odrážela v předchozích oblastech, bylo tomu tak i v žurnalistice, kde byl každý jeho článek také osobním vyjádřením. Psal divadelní recenze, ve kterých díky svému širokému kulturnímu rozhledu dokázal čtenáře vzdělávat. Vžíval se ale také do jeho role, když v rámci recenze uděloval divácké tipy nebo popisoval chování obecnstva. Inscenaci jako takovou popisoval a hodnotil skrze konkrétní, detailněji popsané, klíčové momenty. V průběhu života měl také několik pravidelných sloupků, v nichž psal své ironické komentáře ke kulturnímu i běžnému životu. Mezi periodika, do nichž přispíval, patří *Diário de Notícias*, *Jornal de Letras*, *Jornal Expresso*, *A Luta*, *Diário de Lisboa* nebo *O Comércio do Porto*.

Neprozkoumanou oblastí Listopadovy umělecké tvorby zůstává televizní režie. Protože ale mezi jeho ostatními uměleckými aktivitami zaujímá marginální postavení, k dalšímu zkoumání se nabízí také důkladnější zpracování některé z jeho činností v detailním pohledu, například žurnalistiky, jejíž zevrubná analýza se rozsahem nehodila pro tuto práci. Další možností může být naopak zasazení divadelních aktivit do celkového obrazu jeho osoby jako všestranného umělce. Takovým snahám snad tato práce usnadní cestu k dosažení cíle.

9 Seznam použitých zdrojů

Tištěné zdroje

Literatura

BARATA, José Oliveira. *Máscaras da Utopia. História do Teatro Universitário em Portugal 1938-74*. Fundação Calouste Gulbenkian, (Serviço de Educação e Bolsas), Lisbon: 2009. 978-972-31-1287-0.

ČERNÝ, František [hl. redaktor]. *Dějiny českého divadla IV.: Činoherní divadlo v Československé republice a za nacistické okupace*. Praha: Academia, 1983. ISBN: 403-22-858 21-093-83

CRUZ, Duarte Ivo. *História do Teatro Português*. Editorial VERBO: 2001. Str. 326-7. Dostupné z archivu TNDM II., kóta REF 241.

KLÍMA, Jan. *Dějiny Portugalska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. 306 s., 1. vydání. 80-7106-164-6.

RENDEIRO, Margarida. *The Literary Institution in Portugal Since the Thirties: An Analysis Under Special Consideration of the Publishing Market*. Bern: Peter Lang AG, 2010. 978-3-0343-0050-6.

RICARDO, Maria do Céu a NÉRY, Maria Manuel. *A Palavra Sobre A Palavra ou A Crítica da Crítica*. Lisbon: Centro de documentação e investigação teatral, 1989. ISBN: 9729370028.

Články z periodik, oddíly knih, archiválie

CAÑAMERO, Gisela. 30º Aniversário do Teatro da Universidade Técnica. *Boletim TUT*. číslo 1, listopad 2011. Lisbon : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT. Str. 17.

CORREA, Graça. Eterno Segismundo. *Boletim TUT*. číslo 1, listopad 2011. Lisbon : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT. Str. 17.

Curriculum vitae Jorge Synek Listopad. Archiv Teatro Nacional D. Maria II, Lisbon. Složka Jorge Listopad, nečíslováno. Lisbon: [cca 1984].

(ČTK). Uspěje „Válka“ i v Almadě? *Mladá fronta DNES: Regionální mutace | Mladá fronta DNES - jihovýchodní Morava*. 28.2.2006, ročník 17, číslo 50, str. D9.

GAMA, Bernardo. Tive a Grande Sorte... *Boletim TUT*. číslo 1, listopad 2011. Lisabon : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT. Str. 15.

HAVLÍKOVÁ, Marie. Nevěřím na divadlo, ale jsem ho plný. Hovoří František Listopad. *Divadelní noviny. Kulturní čtrnáctideník pro divadelníky a jejich diváky*. ročník 3/1994, číslo 9, str. 9.

JŮZOVÁ, Markéta. Mám klikatý život. Rozhovor s Františkem Listopadem. *Divadelní noviny. Kulturní čtrnáctideník pro divadelníky a jejich diváky*. číslo 18, 2. listopadu 2004, str. 12.

KUNDERA, Ludvík. Lisabon je blízko. *Řečiště*. 1993, stránky 82-85. Citováno z přepisu rozhovoru v divadelním programu: *Vzhůru do pekla* [program inscenace] Brno : Divadlo Husa na provázku, Centrum experimentálního divadla, 1995. Str. 89-91.

LISTOPAD, Jorge. »A Mãe« de Brecht-Gorky na Trindade. *A Luta*. Ročník 1. 26. března 1976. Str. 17.

LISTOPAD, Jorge. »Godspell« no Villaret. *A Luta*. Ročník 1, číslo 140. 13. února 1976. Str. 13.

LISTOPAD, Jorge. A estratégia de „Os Negros“. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 212. 28. července 1986. Str. 20.

LISTOPAD, Jorge. A gula do Calígula. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 196. 7. dubna 1986. Str. 10.

LISTOPAD, Jorge. A Sombra de um Franco-Atirador. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. 21. února 1976. Str.13.

LISTOPAD, Jorge. A vida adiada entre 300 palavras e tantos silencias. *A Luta*. Ročník 2, číslo 377. 24.listopadu 1976. Str. 16.

LISTOPAD, Jorge. Agradável comércio. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník V, číslo 170. 8. října 1985. Str. 7.

LISTOPAD, Jorge. As tagarelas. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník V, číslo 169. 1. října 1985. Str.6.

LISTOPAD, Jorge. Belinha ou a atenção distraída. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 195. 31. března 1986. Str. 6.

LISTOPAD, Jorge. Cheira a Beira. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník V, číslo 175. 12. listopadu 1985. Str. 7.

LISTOPAD, Jorge. Como o sr. Mikimpóte se libertou. *A Luta*. Ročník 1, číslo 62. 5. listopadu 1975. Str.13.

LISTOPAD, Jorge. Esparella do séc. XXVII. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 235. 5. ledna 1987. Str. 18.

LISTOPAD, Jorge. GG de BB. *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. Ročník VI, číslo 222, 6. října 1986, str. 20.

LISTOPAD, Jorge. Impromptu Estético. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 236. 12. ledna 1987. Str. 17

LISTOPAD, Jorge. João Perry no “Pecado de João Agonia”. *Diário de Notícias*. Lisabon: 1. Ledna 1970. Ročník 106. Str. 23

LISTOPAD, Jorge. La Escuela Superior de Teatro: breve perfil. *Escenarios de dos mundos. Inventario teatral de Iberoamérica 4. Portugal, Puerto Rico, República Dominicana, Uruguay, Venezuela*. Madrid: Centro de documentación teatral, 1988, stránky 90-91.

LISTOPAD, Jorge. Na escada rolante: Autobiografia Jorge Listopad. *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 5.-18. ledna 2005, str. 36. Dostupné v archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Složka Jorge Listopad.

LISTOPAD, Jorge. O denominador do anti-herói. *Jornal de letras, artes e ideias*. Ročník VI, číslo 199. 28. dubna 1986. Str. 7.

LISTOPAD, Jorge. O Proprietário Puntila e Seu Criado Matti (de Brecht). [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. Číslo 108, 7. ledna 1976, str. 13.

LISTOPAD, Jorge. Português, escritor, 47 anos... dos quatro caminhos. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. Číslo 180, 1. dubna 1976, str. 13.

LISTOPAD, Jorge. Sombras Chinas sobre a Cornucôpia. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. 16. března 1976. Str. 13.

LISTOPAD, Jorge. Tintim e Medeia (do Judeu). *A Luta*. 9. března 1976. Str. 13.

LISTOPAD, Jorge. Uma Canção sem Pão. [editor] Raul Rêgo. *A Luta*. Číslo 170, 20. března 1976. Str. 17.

LIVIO, Tito. Uma Lição da Arte de Representar. *A Capital*. 23. 9 1983. Dostupné z archivu TNDMII., složka Jorge Listopad.

LK. Teatro Nacional D. Maria II. [autor knihy] Martin BANHAM. *The Cambridge Guide to Theatre*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. Str. 1061.

NEKOLNÝ, Bohumil. Divadelní systémy v zemích Evropské unie. *Svět a divadlo. Časopis o světě divadla a divadle světa*. číslo 3. ročník 13, 2002, stránky 145-160.

NUNES, João. A Estalagem Mirabolante. *Boletim TUT*. Lisabon: Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT, listopad 2011, číslo 1, str. 18.

OSLZLÝ, Petr. Rozhovor s Františkem Listopadem o básnění a resistenci, divadle a televizi, Švejkovi a Bárce do pekel ... hlavně však o divadle. *Vzhůru do pekla* [program inscenace] Brno : Divadlo Husa na provázku, Centrum experimentálního divadla, 1995. Str. 101-105.

PETIŠKOVÁ, Ladislava. FRANTIŠEK LISTOPAD, Mimica no Acarte a divadlo v Lisabonu. *SCÉNA. Čtrnáctideník pro otázky divadla, filmu, rozhlasu, televize a videa*. číslo 15, ročník 15/1990, str. 13.

PIMENTA, Carlos. Portugal: an established flexibility. *Reader voor '...en de ton die viel in duigen...'* [editor] Sybilla Breimer. Amsterdam : Theater institute in Netherlands, 2000.

PORTO, Carlos. A Dança da Morte. *Em Busca do Teatro Perdido*. M-009-73. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 1, stránky 200-202.

PORTO, Carlos. Diário de um louco. *Em busca do teatro perdido*. M-009 A-73. Lisboa : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 2, stránky 205-207.

PORTO, Carlos. Forja. *Em Busca do Teatro Perdido*. M-009 A-73. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 2° volume, stránky 217-220.

PORTO, Carlos. Macbeth: Jogo de Azar. 1988. Recenze v nejmenovaném periodiku. Dostupné z archivu TNDMIL., složka Jorge Listopad.

PORTO, Carlos. O Fim. *Em Busca do Teatro Perdido*. M-009-73. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 1° volume, stránky 217-219.

PORTO, Carlos. O Porteiro. *Em Busca do Teatro Perdido*. Lisabon : Plátano Editora, S. A. R. L., 1973, Sv. 2° volume, stránky 209-213.

PORTO, Carlos. Perigos do espaço. 2. 8.1984. Recenze z neuvedeného periodika dostupná v archivu TNDMIL., ve složce Jorge Listopad.

REBELLO, Luiz Francisco. Portugal. *The World Encyclopedia of Contemporary Theatre*. Vol. 1, Europe. Routledge: London and New York, 1994, reprint 1998, 1999, 2000. Stránky: 669-670. Dostupné z archivu TNDMIL., kóta REF 32.1.

SERÔDIO, Helena Maria. *Artistic Profile. The World Encyclopedia of Contemporary Theatre*. Vol. 1, Europe. Routledge: London and New York, 1994, reprint 1998, 1999, 2000. Stránky: 672-674. Dostupné v archivu TNDM II., kóta REF 32.1.

SERÔDIO, Helena Maria. É para ver esta "comedia à moda antiga". 11. 9 1983. Recenze z neuvedeného periodika dostupná v archivu TNDMIL., ve složce Jorge Listopad.

STREJČKOVÁ, Dagmar. Krátké zamyšlení s Františkem Listopadem. *Amatérská scéna. Měsíčník pro otázky amatérského divadla a uměleckého přednesu*. Praha: Panorama, 1990, číslo 12, strana 22. ISSN 0002-6786.

TUT. Historia do TUT. *Boletim TUT*. Listopad 2011, číslo 1. Str. 5-9.

VASQUES, Eugénia. *Apresentação de JORGE LISTOPAD, Abertura Solene do Ano Lectivo 2006-7*. Referát k zahájení akademického roku. Lisabon: 2006.

WILMER, S. E. Decentralizace kulturní demokracie. *Svět a divadlo. Časopis o světě divadla a divadle světa*. číslo 4. ročník 9, 1998, stránky 158-167. Překlad: Jan Hančil.

Elektronické zdroje

(1987) A companhia Rey Colaço Robles Monteiro : 1921-1974. *Museu Nacional do Teatro e da Dança*. [Online] Museu Nacional do Teatro e da Dança, 30. srpna 2013. [Citace: 4. 3. 2017.] <http://www.museudoteatroedanca.pt/pt-PT/Exposicoes/ExpPassadas/ContentDetail.aspx?id=142>.

34° festival de almada. *Facebook.com*. [Online] Câmara Municipal de Almada, Companhia de Teatro de Almada. [Citace: 3.8.2017.] Oficiální stránka festivalu na Facebooku. https://www.facebook.com/pg/festivaldealmada/about/?ref=page_internal

Centropa.org - Preserving Jewish memory - Bringing history to life. [Online] Centropa.org, 2012. [Citace: 10.1.2016.] Rozhovor s Alenou Munkovou provedený Židovským muzeem v Praze. <http://www.centropa.org/node/78444>

Česko-Slovenská filmová databáze. [Online] Alena Munková, záznam v databázi. POMO Media Group s.r.o., ©2001-2017. [Citace: 22.7.2017.] <https://www.csfd.cz/tvurce/225591-alena-munkova/>.

ALEXANDRE, Richardo. Uma biografia de Eutgénio de Andrade. *RTP ensina*. [Online] [Citace: 7.11.2017] <http://ensina.rtp.pt/artigo/um-biografia-de-eugenio-de-andrade/> (Průvodní článek k video reportáži z roku 2001)

ALVES, Nuno, CENTENO, Mário a NOVO, Álvaro. INVESTMENT IN EDUCATION IN PORTUGAL: RETURNS AND HETEROGENEITY. *Economic Bulletin*. Jaro 2010, stránky 9-36. [Citace: 23.6.2017]. https://www.bportugal.pt/sites/default/files/anexos/papers/ab201000_e.pdf

António Pedro in Artigos de apoio Infopédia [em linha]. Porto: Porto Editora, 2003-2017. [Citace: 27.10.2017]. [https://www.infopedia.pt/apoio/artigos/\\$antonio-pedro](https://www.infopedia.pt/apoio/artigos/$antonio-pedro)

BALDAIA, António. N.º 73, Vai acontecer . *a Página da Educação*. [Online] říjen 1997. [Citace: 12.3.2017.] <http://www.apagina.pt/?aba=7&cat=73&doc=7464&mid=2>.

BORGES, Maria José. Breve Cronología Histórica, EMCN. *MELOTECA - Sítio de Músicas e Artes*. [Online] MELOTECA. [Citace: 20. 6. 2017.] <http://meloteca.com/historico-cronologia-escola-de-musica-do-conservatorio-nacional.htm>.

Calouste Gulbenkian Foundation - About us. *Calouste Gulbenkian Foundation* [online].
Lisabon: Calouste Gulbenkian Foundation, ©2017 [Citace: 13.11.2017].
<https://gulbenkian.pt/en/the-foundation/about-us/>

Casa da Comédia. *CETbase, Teatro em Portugal*. [Online] Camões - Instituto da
Cooperação e da Língua Portugal, dgArtes - Direcção Geral das Artes, © 2000-2017 .
[Citace: 4. 12. 2017.]
<http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Instituicao&ObjId=6195>

CETbase [online databáze]. Camões - Instituto da Cooperação e da Língua, Portugal;
dgArtes - Direcção Geral das Artes. © 2000-2017 [Citace: 4.10.2017]
<http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/CETbaseSite/CETbaseInfo.htm>. ISSN: 0874-9663

Comércio do Porto. *Arquivo Municipal Sophia de Mello Breyner*. [Online] Câmara
Municipal de Vila Nova de Gaia. [Citace: 29.2.2016.] arquivo.cm-gaia.pt/creators/13983/.

DELLINGER, Dieter. Jornal "a Luta" – Editorial. *Jornalblog A Luta*. [Online] 8.5.2004
[Citace: 7.11.2017] Dostupné z: <http://alutablog.blogs.sapo.pt/15486.html>

Direcção-Geral do Ensino Superior. *Portal de Cidadão*. [Online] AMA - Agencia para a
Modernização Administrativa, I.P., 14. 1. 2015. [Citace: 28.7.2017.]
www.portaldocidadao.pt/web/direcao-geral-do-ensino-superior/direcao-geral-do-ensino-superior.

Escola Superior de Teatro e Cinema. História e Missão. *Escola Superior de Teatro e Cinema. Instituto Politécnico de Lisboa*. [Online] 29. 3 2016. [Citace: 28. 8. 2016.]
Dostupné z: <https://www.estc.ipl.pt>.

FALÇÃO, Miguel. António Alves Redol. *Camões, Instituto da Cooperação e da Língua Portuguesa*. [Online] © 2017 Centro Virtual Camões - Camões IP. [Citace: 9.11.2017]
<http://cvc.instituto-camoes.pt/pessoas/antonio-alves-redol.html#.WgSYOmhSxdg>

FERNANDES, Tiago. *CIVIL SOCIETY AFTER DISTATORSHIP: A COMPARISON OF PORTUGAL AND SPAIN, 1970S-1990S*. [prod.] KELLOGG INSTITUTE.
(Indiana) : The Hellen Kellogg Institute for International Studies, březen 2012. [Citace: 25.7.2017]. <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/384.pdf>.

Festivaly. *scéna.cz - 1. kulturní portál*. [Online] Scena.cz o.p.s., 15. srpna 2006. [Citace: 17.3.2017.] <http://archiv.scena.cz/index.php?o=1&d=1&r=8&c=5774>.

Ficha da pessoa: Jorge Listopad. *CETbase, Teatro em Portugal*. [Online] Camões - Instituto da Cooperação e da Língua Portugal, dgArtes - Direcção Geral das Artes, © 2000-2017. [Citace: 4. března 2017.] <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Pessoa&ObjId=513>. ISSN: 0874-9663.

GARCÍA, José Luís, LOPES, João Teixeira, MARTINHO, Teresa Duarte, NEVES, José Soares, GOMES, Rui Telmo, BORGES, Vera. Mapping cultural policy in Portugal: From Incentives to Crisis. *International Journal of Cultural Policy*. 6.11.2016. [Citace: 25.7.2017]. <http://dx.doi.org/10.1080/10286632.2016.1248950>

HEMELÍKOVÁ, Blanka. František Listopad. *Slovník české literatury po roce 1945*. [Online] ÚČL AV ČR, inSophy, Studio Vémola, 1995 (aktualizace 2008). [Citace: 20.5.2017.] <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1063>.

História e enquadramento. *EDCN - Escola de Dança do Conservatório Nacional*. [Online] EDCN, ©2005-2017. [Citace: 20.6.2017.] <https://www.edcn.pt/pt-pt/a-escola/historia-enquadramento/>.

História. *Rádio e Televisão de Portugal*. [Online] RTP, Rádio e Televisão de Portugal, ©2017. [Citace: 22.7.2017.] <http://media.rtp.pt/empresa/rtp/historia/>.

Historial. *Centro de Estudos de Teatro* [online]. Faculdade de Letras Universidade de Lisboa. 13.7.2017 [Citace: 4.10.2017] <http://www.tmp.letras.ulisboa.pt/cet-historial>

HORÁČKOVÁ, Alice. František Listopad se psát nenutí [Rozhovor s Františkem Listopadem]. *idnes.cz*. [Online] 14. října 2007. [Citace: 17.6.2017.] http://kultura.zpravy.idnes.cz/frantisek-listopad-se-psat-nenuti-drt-/literatura.aspx?c=A071014_070641_literatura_off.

Jorge Listopad: „O teatro é uma sedução erótica que sempre se quer”. *JornalI*. [Online] Lisabon: 19.5.2012. [Citace 7. 11. 2017] Dostupné z: <https://ionline.sapo.pt/472501>.

KOŠNAROVÁ, Veronika. PARALLÈLE 50. *Slovník české literatury po roce 1945*. [Online] ÚČL AV ČR, inSophy, Studio Vémola, 1995. [Citace: 10.10.2017.] <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1807>.

KUBÍČEK, Tomáš. Aktiv. *Slovník české literatury po roce 1945*. [Online] ÚČL AV ČR, inSophy, Studio Vémola, 1995 (aktualizace 31. května 2006). [Citace: 10.10.2017.] <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=56>.

KUČERA, Vladimír a KLÍMA, Jan, NÁLEVKA, Vladimír, TEICHMAN, Miroslav. Evropští diktátoři. *ČT 24*. [Online] Česká televize, 31. května 2009. [Citace: 23.7.2017.] Rozhovor se třemi hosty vedený Vladimírem Kučerou. <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/archiv/1405474-evropsti-diktatori>.

LISTOPAD, Jorge. Jorge Listopad - Página oficial do escritor e encenador Jorge Listopad [Facebook]. *Facebook*. [Online] [Citace: 10.1.2016]. https://www.facebook.com/pg/JorgeListopad/about/?tab=page_info.

Illiteracy rate (%) by Place of residence and Sex; Decennial. *Instituto Nacional de Estatística: Statistics Portugal* [online]. Instituto Nacional de Estatística, poslední aktualizace údajů 18.2.2009 [Citace: 22.10.2017]. https://www.ine.pt/xportal/xmain?xpid=INE&xpgid=ine_indicadores&indOcorrCod=0002196&contexto=bd&selTab=tab2

MENDO, Gil. *Současná praxe Ministerstva kultury Portugalska*. Divadlo Archa Praha, Divadelní ústav Praha, Goethe-Institut Praha. Praha : divadlo.cz, 1999. Referát pro diskuzní kulatý stůl: Proměny evropských kulturních politik. Jakou kulturní politiku potřebuje Evropa?. [Citace 17.7.2017]. http://host.divadlo.cz/kulturpolitika/tema4_a.htm

Morreu o crítico de teatro e dramaturgo Carlos Porto. *Guia dos Teatros* [online]. Lisabon: Guia dos Teatros, 31. 10. 2008 [Citace: 13. 11. 2017]. <http://guiadosteatros.blogspot.cz/2008/10/morreu-o-crtico-de-teatro-e-dramaturgo.html>

PLUHÁČEK, Martin. Olomoucký festival poezie začal vlastně už na konci minulého století. *Festival Poezie bez hranic*. [Online] (2001). [Citace: 29. 7. 2017] <http://www.poetry.cz/Asp/doc1.asp?IDFD=71&IDDoc2=4&IDDoc=3&ROK=2001>.

Portugal - Adult (15+) literacy rate. *Knoema* [online]. Knoema, ©2011-2017 [Citace: 22.10.2017]. <https://knoema.com/atlas/Portugal/topics/Education/Literacy/Adult-literacy-rate>

Portugal: Media System. CARVALHO, Anabela. [editor] W. Donsbach. Oxford, UK and Malden : Wiley-Blackwell, 2010, The International Encyclopedia of Communication, Sv. VIII, stránky 3820-3822. [Citace: 22.7.2017] DOI: 10.1111/b.9781405131995.2008.x.

Portugalsko. *Euroskop - věcně o Evropě*. [Online] Vláda České republiky ©2005-2017. [Citace: 24.7.2017] <https://www.euroskop.cz/420/sekce/portugalsko/>.

PROKEŠ, Karel. Poetický průvodce na cestu do Portugalska za Františkem Listopadem aneb s Janem Burianem za českým režisérem a publicistou do Lisabonu a zpět. *Oponka, Zpravodaj festivalu Setkání divadel - Malé jevištní formy*. číslo III/2015, 21. března 2015, str. 8. [online] [Citace 3.8.2017].<http://mjf.kzvalmez.cz/data/OPONKA-3-2015.pdf>

Publicações. *FATAL: 18.a Edição Festival Anual de Teatro Académico de Lisboa* [online]. Lisabon: Universidade de Lisboa [Citace: 1.12.2017]. Dostupné z: <http://www.fatal.ulisboa.pt/publicacoes.html>

ŠTRÁFELDOVÁ, Milena. Jsem bez domova a bezdomý, říká o sobě básník František Listopad. *Český rozhlas*. [Online] 25. listopadu 2006. [Citace: 10. 1. 2016]. <http://www.radio.cz/cz/rubrika/krajane/jsem-bez-domova-a-bezdomy-rika-o-sobe-basnik-frantisek-listopad>.

Taxa de analfabetismo em Portugal ainda é das maiores na Europa. *Expresso* [online]. Lisabon: Expresso, 3.9.2016 [Citace: 22.10.2017]. <http://expresso.sapo.pt/sociedade/2016-09-03-Taxa-de-analfabetismo-em-Portugal-ainda-e-das-maiores-na-Europa>

Teatro Moderno de Lisboa – Sociedade de Actores. *CETbase, Teatro em Portugal*. [Online] Camões - Instituto da Cooperação e da Língua Portugal, dgArtes - Direcção Geral das Artes, © 2000-2017 . [Citace: 4. 12. 2017.] <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/reports/client/Report.htm?ObjType=Instituicao&ObjId=5779>

Teatro Nacional D. Maria II - História. [Online] Teatro Nacional D. Maria II ©2017. [Citace: 29.11.2017.] <http://www.teatro-dmaria.pt/pt/o-teatro/historia/>.

Teatro. *Universidade de Lisboa*. [Online] © 2017 Universidade de Lisboa. [Citace: 11. 11. 2017] <https://www.ulisboa.pt/info/teatro>

The Editors of Encyclopædia Britannica. João Baptista da Silva Leitão de Almeida Garrett, viscount de Almeida Garrett. *Encyclopædia Britannica*. [Online] Encyclopædia Britannica, Inc., 20. července 1998 (Článek přidán do nové online databáze). [Citace: 31.7. 2017.] <https://www.britannica.com/biography/Joao-Baptista-da-Silva-Leitao-de-Almeida-Garrett-visconde-de-Almeida-Garrett>.

The Editors of Encyclopaedia Britannica. João Guimarães Rosa. *Encyclopaedia Britannica*. [Online] Encyclopaedia Britannica, inc. 24.10.2012 [Citace: 11.11.2017] <https://www.britannica.com/biography/Joao-Guimaraes-Rosa>

VACULOVÁ, Barbora. Estado Novo e Cultura. Praha: 2003. [práce pro IX. ročník Iberoamerické ceny v ČR, čestné uznání]. [Citace: 16.7.2017]. http://www.premioiberoamericano.cz/documentos/9naedicion/MencionIX_BarbaraVaculova.pdf

Válka mezi rozmarýnem a majoránkou - António José da Silva, zvaný Žid. *Městské divadlo Zlín*. [Online] Městské divadlo Zlín, ©2017. [Citace: 17.3.2017.] <https://www.divadlozlin.cz/cs/program/prehled-inscenaci/velky-sal/valka-mezi-rozmarynem-a-majorankou.html>.

VIEIRA, Samuel. Samuel Vieira. *LinkedIn profil – osobní stránka umělce*. [Online] LinkedIn, ©2017. [Citace: 12.3.2017.] <https://pt.linkedin.com/in/savieira>.

Vysokoškolské kvalifikační práce

Da FONSECA, Júlio Martín. *Teatro Universitário. A experiência do TUT (Teatro da Universidade Técnica de Lisboa)*. Lisabon : Universidade Aberta, Departamento de Educação e Ensino a Distância, Mestrado em Arte e Educação, 2012. Vedoucí diplomové práce prof. Amílcar Martins, konzultantka prof. Eugénia Vasques. [Citace: 10.8.2016] <http://hdl.handle.net/10400.2/2153>

HORČIČKOVÁ, Lucie. *Portugalský režim Estado Novo*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut politologických studií, Katedra politologie, 2011. 63 s., vedoucí bakalářské práce: PhDr. Lada Šušlíková, PhD. [Citace: 20.11.2017] <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/92843/?lang=en>

KUBÁLKOVÁ, Petra. *Brněnské režie Františka Listopada po roce 1990*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická Fakulta, katedra Divadelní vědy, 2014. 100 s., vedoucí bakalářské práce Mgr. Andrea Hanáčková, Ph.D. [Citace: 10.1.2016] https://theses.cz/id/jlrzg6/BAKALKA__LISTOPAD.pdf

VEBROVÁ, Sandra. *Divadlo na jedné straně barikády - portugalské divadlo v době Salazarova režimu*. Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2012. Diplomová práce. [Citace: 17.6.2017] <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/95705/>

Audiovizuální záznamy

Záznamy představení

Audiencia / Vernissage [DVD]. Záznam divadelního představení ze dne 12.5.2003. Dostupné v archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Kóta MLT 82.

Fábrica sensível [DVD]. Záznam divadelního představení ze dne 12.4.1996. Dostupné v archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon.

Jak chtěl Kryštof Kolumbus přejít na protější chodník [DVD]. Záznam divadelního představení ze dne 10.2.1992. Dostupné z archivu Knihovny JAMU, Brno.

Meu Tio o Jaguar [DVD]. Záznam divadelního představení ze dne 21.10.2011. Dostupné z archivu Teatro Salomé, Lisabon.

Válka mezi rozmarýnem a majoránkou [audiovizuální záznam v db]. Záznam představení ze dne 11.6.2005. Dostupné z archivu Institutu umění - Divadelního ústavu, Praha. Signatura D-0470, kód 5092.

Vzhůru do pekla [VHS]. Záznam divadelního představení ze dne 26.4.1995. Dostupné z archivu Knihovny CED a Divadla Husa na provázku, Brno.

Dokumentární filmy

Básník František Listopad [dokumentární film]. Režie Jan NĚMEC. ČR, Česká televize, 2000. Dostupné v archivu ČT.

Jsem český básník a portugalský spisovatel. Portrét Františka Listopada [dokumentární film]. Režie Rudolf TESÁČEK. ČR, Česká televize, 1992. Dostupné v archivu ČT.

Os Grandes Portugueses: *António de Oliveira Salazar* [dokumentární film]. Režie Jaime Nogueira Pinto. Portugalsko, RTP, 2007. [Citace: 10.7.2017]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=E4pvIg6Csoc>.

Rozhovory

Rozhovor s Júliem Martínem da Fonsecou, bývalým Listopadovým studentem, v současnosti hercem a vedoucím spolku TUT. Lisabon, 17.9. 2015. [Rozhovor v archivu autorky].

Rozhovor s Carlosem J. Pessou, bývalým Listopadovým studentem, současným uměleckým šéfem Teatro da Garagem. Lisabon, 13.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

Rozhovor s Marií Emilií Castanheirou, bývalou Listopadovou studentkou, a Ruiem Lugartinhem, jeho přítelem. Lisabon, 25.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

Rozhovor s Nuno Cortezem, jedním z vedoucích členů divadelního spolku TUT. Lisabon, 10.9.2015. [Rozhovor v archivu autorky].

10 Příloha

Datum premiéry ²⁵⁰	Název inscenace	Předloha - autor, český název (přeložených děl) nebo původní název (pokud není shodný s názvem inscenace)	Divadlo/Soubor	Další tvůrci (pokud jsou v databázi uvedeni)
30.8.1966	Diário de um louco	Nikolaj Vasiljevič Gogol, Bláznovy zápisky	TNT - Teatro do Nosso Tempo	
1967	O porteiro	Harold Pinter, Správce	TNT - Teatro do Nosso Tempo	
1968	O piquenique	Miguel Barbosa	<i>Neuvedeno v CETbase</i>	
8.5.1969	A dança da morte	August Strindberg, Tanec smrti	Casa da Comédia	
6.12.1969	Forja	Alves Redol	Empresa Vasco Morgado	
14.7.1970	A noite dos assassinos	José Triana, Noc vrahů	<i>Neuvedeno v CETbase</i>	scénografie: Fernando Conduto
17.4.1971	O fim	António Patrício	Casa da Comédia	výprava: Rui Mesquita kostýmy: Gabriela Vieira de Almeida, Rui Mesquita
12.3.1972	Play Strindberg: A dança da morte em doze assaltos	Friedrich Dürrenmatt, Play Strindberg (adaptace Tance Smrti od Augusta Strindberga)	Casa da Comédia	výprava: Vítor André
27.12.1972	Alice nos jardins de Luxemburgo	Romain Weingarten, Alice v Lucemburských zahradách	Casa da Comédia	scénář: António Alfredo hudba: José Alberto Gil světelný design: António Mileu
11.1.1974	Platonov	Anton Pavlovič Čechov, Platonov	Companhia de Teatro da RTP - Radiotelevisão Portuguesa	scénář: Hernâni Lopes kostýmy a rekvizity: Vítor André hudba: Samuel
8.3.1974	O celeiro do império	<i>Neuvedeno v CETbase</i>	Primeiro Acto - Clube de Teatro	

²⁵⁰ U některých uvedených dat chybí přesný den nebo i měsíc. Toto odpovídá záznamům v databázi CETbase.

3.7.1978	Porta fechada	Jean Paul Sartre, S vyloučením veřejnosti / Za zavřenými dveřmi	Grupo Teatro Hoje	scénografie a kostýmy: José Rodrigues světelný design: José António Rodrigue
1979	Amor de Dom Perlimplim com Belisa em seu jardim	Federico García Lorca, Láska dona Perlimplína a vášnivost Belisina	Studenti herectví ESTC	
20.9.1979	Os sequestrados de Altona	Jean Paul Sartre, Vězňové z Altony	Teatro Popular - Companhia Nacional 1	dramaturgie a adaptace: Orlando Neves, Jorge Listopad scénografie: Ana Vieira
21.2.1981	Cogumelos	<i>Neuvedeno v CETbase</i>	Teatro do Mundo	
4.1.1983	Sopinhas de mel	Teresa Rita Lopes	<i>Neuvedeno v CETbase</i>	scénografie: António Louzeiro
8.7.1983	O anúncio feito a Maria	Paul Claudel, Zvěstování panny Marii	TNDMII - Teatro Nacional D. Maria II	dramaturgie: Orlando Neves scénografie: José Carlos Barros rekvizity: José Carlos Barros hudba: Filipe de Sousa světelný design: Luís d'Almeida
31.8.1983	Comédia à moda antiga	Alexei Arbuzov, Staromódní komedie	Novo Grupo/ Teatro Aberto	dramaturgická asistence: Carlos Porto scénář: Dalton Salem Asseff světelný design: António Mileu
1984	Leôncio e Lena na estalagem de Mirandolina	Carlo Goldoni, Mirandolina; Georg Büchner, Leonce a Lena	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
8.6.1984	Poe ou o corvo	Fiamma Hasse Pais Brandão	TNDMII - Teatro Nacional D. Maria II	
1986	O fim	António Patrício	Serviço de Animação, Criação Artística e Educação pela Arte - Fundação Calouste Gulbenkian	
14.5.1986	Frei Luís de Sousa	Almeida Garrett, Mnich Luís de Sousa	Serviço de Animação, Criação Artística e Educação pela Arte - Fundação Calouste Gulbenkian	režijní spolupráce: Orlando Neves scénář: Nuno Carinhas hudba: TELECTU (skupina) světelný design: Paulo Graça

duben 1988	Macbeth	William Shakespeare, Macbeth	TEC - Teatro Experimental de Cascais	spolupráce na hlasové technice: Natália de Matos choreografická spolupráce: Ana Silva e Sousa scénografie: Francisco Carrola, Isabel Rodrigues, Natércia Costa rekvizity: Ana Silva e Sousa kostýmy: Ana Silva e Sousa hudební vedení: João Heitor
28.4.1988	Segismundo na Torre de Belém	Pedro Calderón de la Barca, Život je sen	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	dramaturgie: Alexandre Leitão, Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa choreografická asistence: António Miguens kostýmy: Vera Castro, Nuno Carinhas hudba: Carlos Zíngaro světelný a zvukový design: Luís d'Almeida
3.5.1990	Cenas da vida de Benilde	José Régio, Benilde ou a Virgem Mãe	Grupo Teatro Hoje	výtvarná spolupráce a rekvizity: José Espada světelný design: Eduardo Cruz
31.5.1992	Marques & Companhia	Nejmenované texty autorů: Konstantin Kavafis, Franz Kafka, Gabriel García Marques, Jorge Listopad ²⁵¹	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
1993	Para onde foram os pedreiros na noite em que ficou pronta a muralha da China	Franz Kafka, Proces; Jorge Listopad, Continuemos; Konstantin Kavafis, V očekávání barbarů; Bertolt Brecht, Otázky čtoucího dělníka; Gabriel García Marquez, Hrozně starý pán s velikánskými křídly, Baltazarovo podivuhodné odpoledne	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
1994	O Teatro Ambulante Chopalovitch – 1. část	Ljubomir Simović, Divadelní družina principála Šopaloviće / Šopalovićovo kočovné divadlo	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	

²⁵¹ Informace doplněna z *Boletim TUT*. Lisboa : Universidade Técnica de Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, TUT, listopad 2011, str.6.

29.4.1994	O valente soldado Schveik	Jaroslav Hašek, Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války	CTA - Companhia de Teatro de Almada	choreografická spolupráce: Ana Gouveia scénografie: Mário Alberto loutky: José Ramalho, Cristina Pereira kostýmy: Filipe Faísca spolupráce na světelném designu: Carlos Galvão, José Carlos Nascimento
12.4.1996	Fábrica sensível	Carlos Porto	TNDMII - Teatro Nacional D. Maria II	scénografie: José Manuel Castanheira světelný design: José Carlos Nascimento
1997	A ronda dos meninos	Vasco Graça Moura, Auto breve de Natal; Bertolt Brecht, Výjimka a pravidlo; Eurípides, Médeia	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
5.2.1997	Hotel Savoy	Joseph Roth, Hotel Savoy	Teatro da Garagem	scénografie: José Espada kostýmy: Isabel Peres světelný design: José Carlos Nascimento zvuk: José Pedro Caiado
2.10.1997	O homem que confundiu a sua mulher com um chapéu [ópera]	Oliver Sacks, Muž, který si pletl manželku s kloboukem - operní adaptace Christophera Rawlence	Teatro da Trindade - INATEL	hudba: Michael Nyman hudební režie: Fernando Fontes obrazy: Pedro Monteiro
4.7.1998	Medeia estrangeira	Willy Kyrklund, Fran Bröllopet till Medea	CTA - Companhia de Teatro de Almada	masky: Deodato Santos hudba: Américo Cardoso světelný design: José Carlos Nascimento
13.4.2000	O príncipe constante	Pedro Calderón de la Barca, Vytrvalý princ	CTA - Companhia de Teatro de Almada	scénografie: Catarina Amaro kostýmy: Dagmar Brezinova hudební spolupráce: Américo Cardoso osvětlení: José Carlos Nascimento
13.2.2001	Os teclados	Teolinda Gersão	Teatro da Garagem	scénografie: José Espada kostýmy: Maria João Vicente výběr hudby: José Brandão světelný design: João d'Almeida obraz: Pedro Sena Nunes

7.3.2002	A verdadeira história da Gata Borralheira	Robert Walser, Popelka	CTS - Companhia de Teatro de Sintra	choreografie: Susana Correia, Gunther Lang scénografie: António Casimiro kostýmy: Ana Silva e Sousa hudba: António Rocha světlo: Carlos Arroja, José Carlos Nascimento
19.7.2002	A flauta mágica	Wolfgang Amadeus Mozart, Emanuel Schikaneder, Kouzelná flétna	Fundação Cultursintra; Nastudování s žáky lisabonské konzervatoře (EMCN – Conservatório Nacional de Lisboa) ²⁵²	hudební režie: José Manuel Araújo
1.11.2002	Quem é o arquitecto da Torre de Babel?	Předlohou byly nejmenované texty autorů: Mário Sérgio, Georg Steiner, Antoine de Saint-Exupéry	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
12.6.2003	Hipólito e Fedra - 1º assalto	Eurípides, Hippolytos	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
5.12.2003	Audiência/ Vernissage	Václav Havel, Vernisáž, Audience	Teatro Nacional D. Maria II ²⁵³	scénografie a kostýmy: Joana Matos, Cátia Carvalho, Tiago Proença světelný design: José Carlos Nascimento
26.1.2005	Deserto habitado	Předlohou byly nejmenované texty autorů: Almada Negreiros, António Patrício, Antoine de Saint-Exupéry, Ramiro Osório, Dino Buzatti	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
25.2.2006	Só... no Quartier Latin	António Nobre, Lusitânia no Bairro Latino	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	

²⁵² Informace doplněna na základě: VIEIRA, Samuel. *LinkedIn profil – osobní stránka umělce*. [Online] LinkedIn, ©2017. [Navštíveno: 12.3.2017.] Dostupné z: <https://pt.linkedin.com/in/savieira>.

²⁵³ Informace doplněna z archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Elektronický registr, záznam č. 193.

18.4.2007	Pedra, papel e tesoura	Daniel Keene, Scissors Paper Rock	CTA - Companhia de Teatro de Almada	scénografie: António Casimiro kostýmy: Sofia Vilarinho světlo: José Carlos Nascimento
27.6.2007	Triplo salto	Dino Buzzati, Triplo salto ²⁵⁴	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
5.6.2008	Os Cenci	Antonin Artaud, Cenciové - adaptace dramatu Cenci autora Percy Bysshe Shelleyho	TUT - Grupo de Teatro da Universidade Técnica de Lisboa	
7.12.2010	Mário, quem era? [scénické čtení]	Mário Sérgio, výňatky z díla Trilogia dos amores malditos (u příležitosti vydání knihy) ²⁵⁵	Teatro Nacional D. Maria II ²⁵⁶	režijní spolupráce: Carmen Dolores
21.10.2011	Meu tio, o jaguar	João Guimarães Rosa	Teatro Salomé	světelný design: José Carlos Nascimento
13.3.2014	A instalação do medo	Rui Zink	Teatro Salomé	

Seznam portugalských inscenací režírovaných Jorgem Listopadem

Zdroj: CETbase, Teatro em Portugal. [Databáze online] Camões - Instituto da Cooperação e da Língua, Portugal; dgArtes - Direcção Geral das Artes. © 2000-2017 [Citace: 15. 7. 2017] <http://ww3.fl.ul.pt/CETbase/>. ISSN: 0874-9663

²⁵⁴ Název předlohy je v CETbase uveden pouze v portugalštině, původní název textu se nepodařilo dohledat.

²⁵⁵ Informace doplněna z archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Elektronický registr, záznam č. 2114.

²⁵⁶ Informace doplněna z archivu Teatro Nacional D. Maria II, Lisabon. Elektronický registr, záznam č. 2114.